

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

Анна Огар

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА СИНТАКСИС

*Курс лекцій
Навчальний посібник*

Дрогобич
2023

УДК 811.161.2'367

О-36

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 15 червня 2023 року)

Рецензенти:

Віра Котович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Уляна Галів, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Огар А.

О-36 **Сучасна українська мова. Синтаксис** : курс лекцій : навчальний посібник. Дрогобич : ДДПУ ім. І. Франка, 2023. 84 с.

Навчальний посібник “Сучасна українська мова. Синтаксис” створено відповідно до робочої програми навчальної дисципліни “Сучасна українська мова”, схваленої на засіданні науково-методичної ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Уміщує матеріал, що стосується синтаксису сучасної української мови.

Рекомендовано для підготовки здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 01 Освіта / Педагогіка (спеціальність 013 “Початкова освіта”).

ЗМІСТ

Вступ	4
Синтаксис. Синтаксис української мови як лінгвістична дисципліна.	
Словосполучення як мінімальна одиниця-конструкція	5
Речення як основна синтаксична одиниця.	
Головні та другорядні члени речення	15
Прості односкладні речення	32
Просте ускладнене речення	39
Складне речення. Складне речення як синтаксична одиниця української мови.	
Складносурядні речення в українській мові	51
Складнопірядні речення нерозчленованої (одночленної) й розчленованої (двочленної) будови	59
Безсполучникові складні речення	71
Складні багатокomпонентні речення	77

ВСТУП

Навчальний посібник “Сучасна українська мова. Синтаксис. Курс лекцій” створено відповідно до робочої програми навчальної дисципліни “Сучасна українська мова”, укладеної професором Марією Федурко, професором Світланою Гірняк, професором Вірою Котович, доцентом Анною Огар і адресованої студентам спеціальності “Початкова освіта”. Метою цієї навчальної дисципліни є допомогти майбутнім учителям початкової школи удосконалити набуті в закладах загальної середньої освіти теоретичні знання, практичні навички володіння сучасною українською мовою, а також збагатити їхній словниковий запас, оскільки майбутні вчителі початкової школи повинні мати найсучасніші наукові знання, ґрунтовні практичні навички, розвинуті творчі якості.

Посібник уміщує теоретичні відомості із синтаксису, “завершальної ланки мовної структури” (І. Вихованець), якому належить центральне місце в курсі сучасної української мови, адже саме синтаксичний рівень функціонально репрезентує усі засоби мови й мовлення. У посібнику подано ті теоретичні ідеї та положення, що найповніше відбивають сучасну українську синтаксичну думку, зокрема подано й альтернативні, неоднозначні трактування, які мають на меті зорганізувати студентів до критичного осмислення теоретичних даних, осягнення віянь мовознавчого дискурсу. До кожної теми подано використану літературу – праці найвідоміших сучасних українських синтаксистів. Звернення до їхніх положень поглибить і розширить подані теоретичні відомості.

Рекомендовано студентам факультету початкової освіти та мистецтва – майбутнім учителям початкових класів.

СИНТАКСИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ДИСЦИПЛІНА. СЛОВСПОЛУЧЕННЯ ЯК МІНІМАЛЬНА ОДИНИЦЯ-КОНСТРУКЦІЯ

Предмет і завдання синтаксису. Зв'язок синтаксису з іншими дисциплінами

Вагомість синтаксису як завершальної ланки мовної структури полягає у тому, що всі засоби мови (й мовлення) знаходять функціональну оцінку в ньому. Іван Огієнко складню (український відповідник терміна “синтаксис”) називав царицею мовознавчих наук, душею науки про мову, що лише вона “єдина показує правдиве життя мови” і “саме наука про речення повинна стати першою наукою для вивчення рідної мови”.

Синтаксис – термін багатозначний:

- синтаксична будова мови;
- розділ мовознавчої науки, що вивчає будову та функціонування речень і словосполучень, членів речення, способи поєднання слів у словосполученнях і реченнях та комунікативні нечленореченнєві одиниці (слова-речення) (П. Дудик, Л. Прокочук).

Предмет синтаксису – синтаксичні одиниці: словоформа (мінімальна синтаксична одиниця – компонент словосполучення чи речення), словосполучення, речення, а завдання – вивчення цих одиниць з погляду як формальної організації, так і семантико-синтаксичного наповнення.

Синтаксис української мови як об'єкт наукового опрацювання має тяглу традицію (попри всілякі заборони та переслідування). Її основу заклав Олександр Потебня у фундаментальній праці “Із записок про руську граматику”, розлого висвітливши загальні питання синтаксису, зокрема окреслив поняття граматична форма та граматична категорія. На основі виявленої історичної змінності синтаксичних категорій вчений простежив зміни в людському мислення (розвиток дієслівності й обмеження категорії іменниковості).

До розвитку синтаксичної науки доклалися Агатангел Кримський, Олекса Синявський, Євген Тимченко, Олена Курило (чи ж не тому життєписи усіх містять скупі рядки зі словами “арешт”, “націоналізм”?!). Відтак досліджували синтаксичні явища української мови Леонід Булаховський, Борис Кулик, Олександр Мельничук, Іван Вихованець, Катерина Городенська, Анатолій Загнітко, Каленик Шульжук, Петро Дудик та ін.

Як друга частина граматики – синтаксис – тісно пов’язаний з першою її частиною – морфологією, бо використовує частини мови, їхні граматичні категорії та форми – число, час, спосіб тощо. Пограничний з морфологією розділ синтаксису синтагматика (вчення про словосполучення), бо в ньому аналізують словоформи, сполучення словоформ і слів. Слово пов’язує синтаксис із лексикологією, бо від нього залежить семантична структура речення, а синтаксичний контекст повно виражає лексичне значення. Одиниці фразеології теж можуть бути компонентами речень. Наголос та інтонація як засоби оформлення речень свідчать про зв’язки синтаксису з фонетикою.

Синтаксичні одиниці, їх ієрархія

У сучасному українському мовознавстві поширене вчення про три синтаксичні одиниці: речення, словосполучення, мінімальну синтаксичну одиницю. Речення і словосполучення є синтаксичними одиницями-конструкціями, а мінімальна синтаксична одиниця функціонує як компонент речення або словосполучення і репрезентується найвищими морфологічними одиницями – частинами мови та сукупністю їх форм.

Речення – основна синтаксична одиниця й найбільша одиниця в мовній системі. Визначальною ознакою речення є предикативність, що відбиває стосунок змісту речення до дійсності – реальність-нереальність, необхідність чи ймовірність, можливість чи неможливість тощо (в реченнєвій категорії предикативності поєднано категорії часу й модальності). Тож речення – предикативна одиниця, натомість словосполучення – непередикативна. Речення виконує

функцію комунікативної одиниці, словосполученню ця функція не притаманна: воно, як і словоформа, виконує номінативну функцію.

Інші відмінності синтаксичних одиниць-конструкцій кваліфікують як не загальні, тобто вони не стосуються усіх речень і словосполучень. Так, істотною ознакою є кількісний склад компонентів: речення може бути одномісним (не є типовою його характеристикою), словосполучення ж творять принаймні два компоненти.

Синтаксичні одиниці-конструкції звичайно складаються з двох або більше компонентів, які перебувають у певному синтаксичному зв'язку. Синтаксичний зв'язок – це формальний граматичний стосунок між компонентами синтаксичної одиниці, виражений мовними засобами.

Типи синтаксичних зв'язків та форми їх реалізації. Засоби вираження синтаксичних зв'язків

Виділяють такі основні типи синтаксичних зв'язків:

- предикативний – виникає між підметом і присудком, формує структурну основу простого речення. Його диференційними ознаками є взаємозалежність компонентів, передбачуваність, обов'язковість, закритість; форму зв'язку називають координацією;

- сурядний – поєднує частини складносурядного речення та однорідні члени в простому реченні. Його ознаки: відсутність залежності, рівноправність поєднаних компонентів; відкритість / закритість (відкритий зв'язок виражений за допомогою єднальних і розділових сполучників, а закритий – зіставні, протиставні, градаційні);

- підрядний – зв'язок залежного й опорного компонентів у реченні чи словосполученні. Його диференційні ознаки: односпрямованість, однобічна залежність; передбачуваність / непередбачуваність (за передбачуваного зв'язку головний компонент визначає форму залежного); обов'язковість / необов'язковість (перша – це необхідність, регулярність зв'язку, тоді як інша – імовірність, можливість, нерегулярність появи залежного компонента); закритість (за одноразове застосування зв'язку можна поєднати тільки два

компоненти); форми зв'язку – узгодження, керування, прилягання; прислівний/детермінантний характер підрядного зв'язку. Прислівний зв'язок – між компонентами словосполучень та в складнопідрядному реченні, де підрядна частина пояснює слово чи словосполучення головної частини: *Бо така вона, любов – невидима жива снага, що зігриває руки, хоча ти ні до чого не торкаєшся* (М. Ткачівська). Детермінантний підрядний зв'язок виявляє себе в таких типах складнопідрядних речень, де підрядна частина стосується всієї головної: *Можна спинити руку часу, якщо зупинитися самій* (М. Ткачівська).

Засобами вираження синтаксичних зв'язків є форми слів (найпоширеніший засіб вираження, бо українська мова є мовою флективного типу), службові слова (прийменники, сполучники і сполучні слова), порядок розташування компонентів, інтонація.

Характеристика семантико-синтаксичних відношень між компонентами синтаксичних одиниць-конструкцій

На основі кожного з типів зв'язку між компонентами певних синтаксичних одиниць-конструкцій витворюються семантико-синтаксичні відношення, що відображають відношення між предметами позамовного світу і вказують на значеннєві (сміслові) стосунки поєднаних певних синтаксичним зв'язком одиниць.

У складносурядних реченнях між предикативними частинами спостерігаємо такі семантико-синтаксичні відношення:

- єднальні: *У набряклій снасті тріпотіла риба і тьмяно полискувало вологе золото луски* (М. Стельмах);
- зіставно-протиставні: *У церкві і далі горіли свічки, однак людей стало значно менше* (Г. Рус);
- розділові: *Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля* (М. Коцюбинський);
- приєднувальні: *Ще в гімназії Борис займав видне місце серед товаришів, ба й учителі гляділи на нього як на головну оздобу закладу* (І. Франко);

- градаційні: *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліли на її обличчі (Г. Тютюнник).*

У складнопідрядних реченнях між головною частиною і підрядною спостерігаємо такі типи семантико-синтаксичних відношень:

- з'ясувальні: *Ніхто не знає завчасно, на що рокований (М. Ткачівська);*
- означальні: *Віддайте мені мову, якою мій народ мене благословив (Л. Костенко);*
- обставинні: *Ти ж обережно, сину, бо вода бистрить (М. Стельмах) – причини; Серце билося так, наче в грудях гупало сто барабанів (М. Ткачівська) – способу дії; Щоб якось скрасити одноманітні дні, ми щоранку оповідали один одному свої сни (Г. Рус) – мети; часу, місця, наслідку, порівняння, умови, допусту.*

Природа словосполучення; основні підходи до його тлумачення

Словосполучення – це синтаксично-семантична єдність, утворена за нормами й правилами національної мови з двох чи більше повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в членованій формі, назву предмета, поняття чи уявлення. Компоненти словосполучення зв'язані за змістом, але граматично нерівноправні: залежний компонент підпорядкований стрижневому слову.

Словосполучення, як і слово, – це номінативний засіб мови, що називає предмети та явища, хоча має складнішу структуру. Як і слово, це будівельний матеріал для речення, однак словосполучення (а це відмежовує їх від слів) не функціонують у готовому вигляді, їх потрібно утворювати, конструювати. Словосполучення протиставляють реченню як комунікативній одиниці, одиниці спілкування. А ще речення функціонує як інтонаційно та змістово відносно завершена одиниця, а словосполучення підпорядковане йому, є його частиною. Різняться вони й структурно: кількістю компонентів, способом їх поєднання.

Традиційно до словосполучень як синтаксичних одиниць не зараховують:

- 1) предикативні сполучення слів, бо їх вважають реченнями;
- 2) об'єднані сурядним зв'язком однорідні члени речення;
- 3) поєднання службового та повнозначного слів: *до берега, мовби сліпа*;
- 4) аналітичні форми повнозначних слів: *буду вчитися, більш відомий*;
- 5) фразеологізми: *байдики бити*;
- 6) лексикалізовані сполучення слів: *білий гриб, Чорне море*;
- 7) синтаксично нерозкладні сполучення слів і словоформ: головне слово втратило своє лексичне значення частково або повністю і смислове навантаження падає на залежне (*дівчина з терновими очима*) на противагу синтаксичним вільним словосполученням, у яких кожне слово зберігає своє окреме значення.

Утім деякі з перерахованих сполучень слів розглядають не так однозначно. Скажімо, Іван Вихованець (та й не тільки він) виокремлює сурядні словосполучення – побудовані на основі сурядного зв'язку поєднання однофункціональних компонентів. Конструкції підмет + присудок називають предикативними словосполученнями з реченнєтвірною функцією.

Кожен компонент синтаксично вільних словосполучень виконує в реченні роль окремого члена, тоді як синтаксично зв'язане словосполучення – це один член речення (два кольори, серпень з вереснем).

Фразеологічні та лексикалізовані сполучення слів мають одне спільне значення: *пекти раків, Збройні сили України*.

Класифікація словосполучень за:

- а) будовою;*
- б) морфологічним вираженням стрижневого слова;*
- в) формою підрядного зв'язку;*
- г) характером семантико-синтаксичних відношень.*

За будовою розрізняють словосполучення прості й складні. Прості – це семантико-синтаксичне об'єднання двох повнозначних слів. Сюди ж зараховують багатослівніші сполучення, що містять аналітичні форми, нерозкладні словосполучення, фразеологізми, неповнозначні дієслова в поєднанні з інфінітивом. Тобто кількісний склад словосполучення варто розглядати не формально, а в семантичному контексті або ж керуватися таким: просте словосполучення побудоване на основі одноразового застосування підрядного зв'язку й співвідносного з ним семантико-синтаксичного відношення. Складне словосполучення утворене з трьох чи більше повнозначних слів із кількаразовим застосуванням підрядного зв'язку.

За морфологічним вираженням стрижневого слова, словосполучення поділяють на дієслівні, іменні та прислівникові (адвербіальні). У дієслівних словосполученнях стрижневим є дієслово (*працювати взимку, шанувати людей*), в адвербіальних – прислівник (*далеко в полі, приємно братові*). В іменних словосполученнях виділяють такі підтипи:

- іменникові (субстантивні) зі стрижневим компонентом-іменником: *любов до мови, ромашкове поле;*
- прикметникові (ад'єктивні) зі стрижневим компонентом-прикметником: *схвильований від несподіванки, дуже здивований;*
- займенникові: *хтось із учасників, будь-що зі сказаного;*
- числівникові: *багато книжок, обидва годинники.*

Словосполучення відображають семантико-синтаксичні відношення:

- атрибутивні – у словосполученнях, у яких стрижнєве слово є означуваним, а залежне – означенням до нього: *нічний туман, ріки Сибіру, дача над морем;*
- об'єктні відношення виражають залежність предмета від дії, спрямованої на нього: *вести коня, зустрічатися з товаришем;*
- обставинні відношення вказують на залежний компонент, що виражає значення способу дії, місця, часу, причини, мети тощо.

У словосполученні розрізняють три типи підрядного зв'язку слів.

Узгодження – форма підрядного зв'язку, за якої вибір граматичної форми залежного слова зумовлюється граматичними формами опорного. Узгодження найтипівіше для словосполучень типу іменник + прикметник. За повного узгодження залежне слово уподібнюється головному у формах відмінка, числа й роду: *талановитий художник*, а за неповного – не у всіх морфологічних категоріях: *місто Львів* – узгодження у відмінку і числі, але не в роді; *місто Чернівці* – тільки у відмінку. Хоча в синтаксичній теорії терміносполуку *повне узгодження* пропонують замінити точнішою назвою *власне граматичне узгодження*, бо зв'язок відбувається відповідно до граматичної природи головного слова (І. Слинько та ін.).

Особливе поєднання прикладки з пояснювальним словом характеризують як проміжний зв'язок між сурядним і підрядним, який Є. Кротевич назвав кореляцією, за якої один з іменників дублює флексії іншого для вираження апозитивних відношень.

Керування – форма підрядного зв'язку, за якого опорне слово із значенням дії, процесу, стану вимагає залежного слова в певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі. Керування ґрунтується на лексико-граматичному значенні основного слова та стоується семантично передбачуваної сполучуваності. Керування є дієслівне (*посадив деревце*), іменникове (*написання повісті, любов до мистецтва*), прикметникове (*притаманне людині*), прислівникове (*сумно дівчині*). Керування може бути безпосереднім (безприйменниковим) і опосередкованим (прийменниковим). Сильне керування має місце тоді, коли головне слово без залежного не може повноцінно, закінчено виразити поняття: *малювати картину, випити молока*. Сильне керування в дієслівних словосполученнях вимагає знахідного, рідше родового відмінка (при запереченні, передаваному часткою *не*; коли залежний іменник має речовинне значення, тобто йдеться лише про частину), а іноді – орудного знаряддя при дієсловах із значенням конкретної фізичної дії, як-от: *орати*

трактором, рубати сокирою (П. Дудик, Л. Прокопчук). Слабке керування охоплює випадки, коли стрижневим словом зумовлена можлива, але не обов'язкова наявність при ньому залежного слова в певному відмінку: *сидіти на лаві, подарунок на іменини*.

Чіткої межі між сильним і слабким керуванням немає. Те, що смислово залежність може мати різний характер і ступінь, дає підставу по-різному потрактувати якість керування. Граматично найважливішою ознакою для розрізнення сильне / слабке керування є передбачуваність / непередбачуваність. Враховують також обов'язковість / необов'язковість та природу синтаксичного відношення – власне синтаксичне чи семантико-синтаксичне. Зазвичай практично можна розрізнити обидва керування (*нести відро, нести ненависть і нести в селі, нести після дощу*).

Прилягання – форма підрядного зв'язку, за якого головне слово не вимагає від залежного певних граматичних форм. Залежне слово морфологічно незмінне, воно поєднується з головним за змістом. Типовими формами залежних слів є прислівники, дієприслівники та інфінітиви, можуть прилягати незмінювані іменники, скам'янілі фразеологізми, дієслівно-присудкові усічені форми типу *бах, клац, скок*, прийменникові й безприйменникові форми відмінків іменників, якщо вони не перебувають у валентному зв'язку з опорним словом і не узгоджуються з ним: *сад ранньої весни, мистецтво за часів відродження*.

Література

1. Вихованець І.Р. *Граматики української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
3. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посіб. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
4. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.

5. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
6. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.
7. *Сайт Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Національної академії наук України*. Взято з: <http://www.inmo.org.ua/>

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Вихованець фундаментальними поняттями синтаксису називає синтаксичні одиниці, їхні функції, синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення. Як би ви обґрунтували чи заперечили його твердження?

2. Назвіть відмінності між словосполученнями *мистецтво за часів ковіду, літературний Київ, думаючи про майбутнє, ліс навесні, встати вдосвіта, село Лішня, журнал “Пізнайко”, привітати маму, сказати виразно, їхати через степ, купити зелені*.

3. З поданого тексту підберіть приклади словосполучень різних типів.

Прикметною рисою тодішнього українофільського руху було те, що ці люди почувалися представниками свого кола, об'єднаними і дружніми (часто родинними) стосунками, й цілісними пріоритетами, й спільними справами. Свою національну окремішність всіляко демонстрували, виробляли спеціальні коди репрезентації, від одягу, побуту, облаштування інтер'єрів до проведення мистецьких акцій, пильного вивчення культурної спадщини, втілення наукових проєктів, а зрештою і політичної боротьби (В. Агеєва).

РЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВНА СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ. ГОЛОВНІ ТА ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Поняття про речення. Речення і судження. Основні ознаки речення

Речення – основна синтаксична одиниця, бо реалізує провідні функції мови: комунікативну (засіб спілкування) і пізнавальну (засіб осягнення світу та викладення думок). Це предикативна синтаксична одиниця, що відрізняється формою і функціями від словосполучення та є граматично організованим поєднанням слів або словом, має певну смислову та інтонаційну завершеність. Саме як мінімальна одиниця спілкування речення є одиницею формування і вираження думки. Наголосимо, що речення виражає відносно, а не абсолютно закінчену думку.

Речення – багатовимірною одиницею. У контексті логістичному речення – це судження, виражене словами. О. Потебня не погоджувався з таким твердженням, вважаючи, що граматичне речення зовсім не дорівнює і не паралельне з логічним судженням. Традиційно зазначають, що розповідні речення містять судження, а питальні та спонукальні виражають інші форми думки. Логічна сутність речення виявляється у співвідношеннях, зв'язках між реченнями як одиницями мовної системи та одиницями мислення – судженнями, питаннями, спонукуваннями.

У формально-синтаксичному вимірі речення постає через синтаксичні зв'язки та виокремлювані на їхній основі компоненти. Семантико-синтаксичну структуру речення репрезентують семантико-синтаксичні відношення й виділювані на їхній основі компоненти значеннєвої природи. Комунікативні особливості речення реалізуються у мовленнєвій ситуації, а його структура передбачає дане-відоме і нове.

Речення – це основна комунікативна мовна й мовленнєва одиниця, до визначальних ознак якої належать предикативність, модальність, граматична організованість, інтонаційна оформленість.

Усе те, що сказано в реченні про предмет думки, називається **предикативністю** (інакше кажучи, стосунок змісту речення до дійсності, тобто реальність / нереальність, можливість / неможливість, необхідність чи ймовірність тощо). Як одиниця-конструкція, речення складається зі слів чи словосполучень, оформлених граматично й семантико-синтаксично. Але це ще не речення, бо й словосполучення організоване так; щоб така конструкція стала реченням, вона має виражати думку, нести певне повідомлення про предмети та явища. Це передає категорія предикативності, тобто модально-часовий план.

Однією з найхарактерніших категорій у складі предикативності речення є модальність. **Модальність** – значеннева категорія, яка виявляє відношення змісту висловлення до дійсності, а також його об'єктивну або суб'єктивну оцінку. Відношення змісту речення до дійсності передає об'єктивна модальність. Чималій кількості речень властива суб'єктивна модальність, яка означає погляд, ставлення мовця до висловлюваного самим змісту речення. Суб'єктивна модальність передається оцінними словами й частками, інтонуванням, зміною порядку слів тощо: *Тато, мабуть, працює; Тато нібито працює.*

Граматична організованість речення виявляється у типовому поділі на члени – головні та другорядні, координації підмета і присудка за граматичними й логічними законами, узгоджені між собою в числі та особі.

Кожному реченню властива **інтонація**. Будь-яке речення починається інтонаційним зачином, а в кінці інтонаційно замикається. Функції інтонації: закінченість думки, членування на синтаксичні одиниці, усне відмежування речень, оформлення речень різних за метою висловленням та речень, що виражають емоції.

Комунікативна функція є найголовнішою та вирізняльною властивістю речення на противагу називальній (номінативній) функції слів і словосполучень. Саме вона й зумовлює його ознаки.

Типи речень за будовою (прості й складні речення; структурно-семантичні різновиди простих речень: поширені-непоширені, односкладні-двоскладні, ускладнені-неускладнені, повні-неповні); за метою висловлювання та емоційним забарвленням; за характером, своєрідністю співвідношення змісту речення з дійсністю (стверджувальні й заперечні речення, засоби оформлення заперечення)

Просте речення – це речення з однією граматичною основою, а складне – те, у якому є дві чи більше граматичних основ.

Серед простих речень виділяють кілька структурно-семантичних типів.

1. За наявністю/відсутністю другорядних членів речення є поширені та непоширені. Непоширені мають лише головні члени речення, вони можуть бути односкладними і двоскладними (*Прилетіла весна. Весна.*). Поширені мають хоча б один другорядний член.
2. За наявністю / відсутністю головних членів та можливістю членування речення є двоскладні (у ньому є або легко розуміються з контексту обидва головні члени – підмет і присудок: *Ти підеш. Не обернешся*), односкладні (є один головний член, а другого немає, і він не підказується ні контекстом, ні смислом, ні структурою: *Ранок. Світає.*), нечленовані речення, або слова-речення (характеризуються синтаксичною нерозкладністю, вони не мають ні головних, ні другорядних членів речення). Слова-речення – це структурно нечленовані синтаксичні одиниці, утворені модальними словами, частками, вигуками, значення яких зрозуміле в контексті певної мовленнєвої ситуації (П. Дудик, Л. Прокопчук). Слова-речення поділяють на: стверджувальні (*Еге. Авжеш. Агу*), заперечні (*Ні. Не правда. Не гаразд*), емоційно-оцінні (*Ой. Еге*), спонукальні (*Годі. Стоп*), питальні (*Так? Справді?*), слова-речення, що виражають вітання, подяку, прохання, вибачення тощо.

3. За наявністю / відсутністю обов'язкових членів речення є повним (є всі члени речення) і неповні (немає формально необхідних членів речення).

Контекстуальне неповне речення – це речення з пропущеними членами, що були вжиті в найближчому контексті: *Надворі було холодно. Особливо без рукавиць (Г. Рус); Твоєю бути – се віддати значить і молодість, і душу, і красу, замкнутися і зникнути од світа, а що за тебе мати? Рабську долю, нудне, безглузде, сіре животіння! (Леся Українка); Та її постійна посмішка! Дивовижна, сповнена таємничості, повабу і чару (І. Денисюк).*

Ситуативні неповні речення, у яких пропущені члени зрозумілі з ситуації: *Довкола гуло. Війна!*

Еліптичними називають речення, у яких пропущено дієслівний присудок та встановити який не можна з контексту чи ситуації: *У домі Гурків – радість (М. Ткачівська); Яка довкола тиша! (І. Роздобудько).*

Прості непоширені і поширені речення можуть набувати ускладненої форми. Ускладнені – це речення з однорідними членами (*Номер сяє стерильною чистотою і розкішшю (І. Роздобудько)*), зі звертанням (*Ой, голубонько наша, який гарний твій наречений (Дарина Гнатко)*), з відокремленими членами (*Місто зустрічає її легкою памороззю, підсвіченою вранішнім сонцем (І. Роздобудько)*), зі вставними та вставленими одиницями (*Але, на щастя, я вирішив все ж таки спробувати позайматись (Валерій Ананьєв)*).

За метою висловлювання речення поділяються на розповідні, питальні та спонукальні.

Розповідні функціонують як повідомлення про факт дійсності, явище, подію. Це найуживаніший функціональний різновид речень.

Питальні речення виражають запитання. Засобами оформлення питальних речень є інтонація, переміщення слів, питальні частки, прислівники, займенники. Типи питальних речень: загальні – запитання стосується всього змісту речення *Ти задоволена?*, конкретні – мовцеві відомий зміст речення, але він хоче дізнатися кого або чого

стосується відоме, про його час, місце, причину, мету, тому починає речення питальним займенником або числівником *Кому це місто поводитир, кому пастир? Куди воно веде, у які глибини середньовіччя?* (І. Роздобудько), питальні речення вибору, однорідні члени яких пов'язані сполучником чи *Ти записала чи запам'ятала?*, риторичні питання – формально питальні речення, якими висловлюється незаперечні загальні життєві істини *Хіба воскресне з попелу любов?* (І. Гнатюк); *Коли їй не буде куди йти, це місто сховає її у найменшій титлі цієї досі ще не знайденої бібліотеки, зігріє і захистить. А чи надасть слово? Чи лишить безіменною, як тих стародавніх книжників? А чи втішить безсмертям?* (І. Роздобудько).

Спонукальні речення відображають вольові стосунки мовця з виконавцем, виражають наказ, прохання, заклик, пораду, інші волевиявлення. Граматичні засоби оформлення – імперативна інтонація, форма дієслова-присудка, що має спонукальне значення: *Все, йди. Займайся справами* (Валерій Ананьєв).

У синтаксичній теорії послідовно виокремлюють ще й бажальні речення, які й виражають бажання мовця: *Хотіла б я піснею стати в цюю хвилину ясну* (Леся Українка). Переважна форма присудка в них – умовний спосіб дієслова, тому іноді їх називають різновидом спонукальних, але багато мовознавців – окремим видом (М. Каранська, А. Загнітко, К. Шульжук).

За емоційним забарвленням речення бувають окличними та неокличними.

Окличні речення – це виразний комунікативний різновид речень, основним критерієм виокремлення якого є специфічна інтонація, а не зміст речення; такі речення ословлюють емоційні реакції мовця та передбачають вимову з особливою окличною інтонацією. Граматичні засоби оформлення – імперативна інтонація, вигуки, окличні частки вигукового, займенникового, прислівникового походження *о, ну, гай, який: Двері в обідню перерву – карусель!* (І. Роздобудько).

За характером, своєрідністю співвідношення змісту речення з дійсністю виокремлюють стверджувальні та заперечні речення.

Стверджувальними називають речення, співвідносні зі судженням, а заперечними – речення, у яких цей зв'язок заперечується. Заперечні речення поділяються на:

- загальнозаперечні, у яких виражено повне заперечення, чого досягають вживання частки *не* перед присудком *Ой, чого ти, поленько, не цвітеш... (О. Олесь)*;
- частковозаперечні, у яких частка *не* стоїть перед іншими членами речення (крім присудка): *Час – не наша власність (Л. Костенко)*.

Заперечення можна виразити і без лексичних засобів (як у поданих вище реченнях), а лише за допомогою інтонації чи порядку слів у реченні: *Куди вже мені це знати!* Речення на кшталт *Я не можу не йняти віри в щирість твою (Н. Гнатюк)*; *Не можна ж нічого не робити, пане професоре! (І. Роздобудько)* заперечні за формою, але стверджувальні за змістом.

Поняття члена речення. Підмет і присудок як головні члени речення. Поняття другорядного члена речення

Члени речення – це частини мови в певній синтаксичній функції.

Традиційне вчення про члени речення враховує форму, значення та природу членів речення, їхню роль у структуруванні речення. Найголовнішим його здобутком є їх поділ на головні та другорядні. Їх розрізняють за входженням / невходженням члена речення до предикативної основи речення, тобто до того мінімуму, який необхідний для функціонування речення як граматично оформленої предикативної одиниці. Предикативну основу формують тільки головні члени. Внутрішня диференціація головних членів полягає у виділенні підмета й присудка // єдиного головного члена в односкладних реченнях.

Грамматичний центр двоскладного речення – це підмет і присудок. Часто предикативну структуру речення поширюють додаткові

повнозначні компоненти, що залежать від підмета, присудка або додаткового компонента. Їх називають другорядними членами речення. Виділення цих членів речення можна звести до двох напрямів: формального (класифікація за характером синтаксичного зв'язку) та логічного (класифікація за значенням).

Структурні типи підмета та способи його вираження

Підмет – головний член двоскладного речення, що має форму називного відмінка однини, з яким узгоджується присудок, і позначає носія ознаки, вираженої присудком. Ознаки підмета: головний член двоскладного речення, позначає носія предикативної ознаки, виражений називним відмінком іменника / займенника, перебуває у двобічному зв'язку з присудком, займає типову позицію перед присудком, поєднується з присудком способом предикативного зв'язку – координацією.

Підмет буває простий і складений. Основна форма **простого підмета** – іменник (займенник) у називному відмінку: *Він любив землю і красивих людей (О. Довженко); Ніхто не вцілів (Г. Рус).* Окрім того, простий підмет може бути виражений:

- субстантивованим прикметником, дієприкметником, числівником: *У крайнощі не впадають тільки лукаві і боягузи (Т. Малярчук); Зустрілись двоє; Усі великі не бояться смерті! (І. Роздобудько);*
- субстантивованим вигуком, часткою тощо: *І кожне “ні” – вогненне чує “так” (М. Рильський);*
- інфінітивом: *Спинитися – вмерти з одчаю й знемоги (М. Бажан); Згадувати - моя розкіш (Т. Малярчук);*
- лексикалізованим словосполученням: *Чорне море вирувало;*
- фразеологізмами: *Стріляний горобець у таку пастку не потрапить;*
- фразеологізованими займенниковими словосполученням типу: *всі ми, все це, весь я тощо: Усі ми прагнемо любові (з пісні); Всі ми поставали безумцями (Т. Малярчук);*

- сполучення слів з метафоричним значенням: *Уламки долі винесе на сушу (Л. Костенко)*. Їх (разом зі сполученнями на кшталт *середина літа, кінець року; щось біле, хтось ніжний*) ще називають семантично неподільними підметами;
- цитатами: *Київські “вечірні трепетні вогні” обіцяють долучення до якихось гріховних таємниць, до небуденної, відкритої лише для посвячених, краси й особливого досвіду (В. Агеєва)*;
- назвою твору чи іншого об’єкта: *“Доктор Серафікус” – хронологічно один із перших текстів, у якому започатковується міфологія знаменитої споруди Владислава Городецького (В. Агеєва)*.

Останні п’ять прикладів іноді зараховують до складених підметів (скажімо, П. Дудик, Л. Прокопчук).

Складений підмет буває кількох типів

Складений *соціативний* підмет складається з іменника (займенника) у формі називного відмінка та іменника (займенника) у формі орудного відмінка з прийменником з і показує два суб’єкти, що спільно виконують дію: *Господар з сином знову беруться до роботи (І. Роздобудько)*.

Кількісний підмет означає певну кількість осіб чи предметів як суб’єктів присудкової дії або ознаки. Він складається з кількісного числівника або іменника з кількісним значенням та іменника/займенника: *Ах, скільки струн в душі дзвенить! (О. Олесь)*; *Чимало літ перевернулось (Т. Шевченко)*; *Тутobelісків ціла рота (Л. Костенко)*; *Троє молодих людей сидять на поренчатах (І. Франко)*. І. Вихованець ще окремим типом складеного підмета вважає сполуки на кшталт *літ до двадцяти, по дві-три кампанії*.

І. Слинько та ін. ведуть мову про підмети однослівні та словосполучення. У синтаксично неподільних підметах зі значенням сумісності легко впізнати соціативний підмет, у словосполученнях із кількісним значенням – кількісний. Третій тип синтаксично неподільних словосполучень – *зі значенням вибірковості*. Він складається із займенника або числівника в називному відмінку та номена в

родовому, поєднаних прийменником з: *кожен з нас, один з громади, перше з міст, ніхто з присутніх, будь-хто з нас* тощо. Головний компонент таких підметів не має значення предметності, але виражає значення, відмінні від перелічених вище: *Кожен з нас трохи герой і трохи боягуз*.

Звернімо увагу на розрізнення підметів, виражених інфінітивом.

Речення з простим інфінітивним підметом: *Працювати – це його покликання, його мета* (В. Собко)

Речення з складеним інфінітивним підметом: *Уміти жити – трудне високе вміння...* (І. Франко)

Присудок, його структурні типи та способи вираження. Подвійний присудок в українській мові

Присудок – головний член двоскладного речення, що виражає предикативну ознаку названого підметом – дію, стан, властивість. Попри дискусійність, все ж є думка, що присудок у реченні граматично значущіший, ніж підмет.

Його семантичні і формальні ознаки: входить у структурну схему речення як його головний член, дає модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває у двобічному зв'язку з підметом, займає типову позицію після підмета, поєднаний з підметом способом предикативного зв'язку – координацією.

Узгоджені присудки граматично залежать від підмета у формах особи, числа й роду. Морфологічна форма незгоджених присудків граматично не залежить від підмета, з яким поєднуються зв'язкою, порядком слів та інтонацією.

За морфологічними параметрами присудки бувають дієслівні та іменні. Перший позначає дію, процес, динамічний стан, другий – статичну ознаку.

За способом вираження присудок поділяють на простий, складений, подвійний (складний).

Простий дієслівний присудок може бути виражений:

- найчастіше особовим дієсловом: *У небі котиться місячне колесо (А. Демиденко); Буде дощ плюскотіти;*
- інфінітивом: *Цап крутнувся, зіп'явся на дибки, і ... тікають, задравши хвіст! (С. Олійник);*
- фразеологізмом: *Серце його краялося на друзки (Г. Рус); Олена задирає носа, чмихає (І. Роздобудько);*
- усіченою і незмінною дієслівною формою: *Олень знов стук та стук (Д. Павличко);*
- вигуково-дієслівними формами: *А я теє зайченятко – хап за хвіст! (І. Нехода);*
- парним дієсловом з двох синонімів чи антонімів: *І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах (М. Стельмах);*
- повторюваним дієсловом: *Життя соталось, соталось гіркими нитками іронії (Л. Костенко).*

У синтаксичних працях виокремлюють фразеологічний дієслівний присудок (виражений фразеологізмом), парний дієслівний присудок (два дієслова, одне з яких напівповнозначне – *я взяла і вигадала свято*), нульовий буттєвий присудок (матеріально не виражений) (М. Каранська). Вони не вкладаються у рамки типового простого чи складеного присудків. Їхнє виокремлення виправдане з огляду на намагання науково охопити усе різноманіття виявів присудка. Ми ж послідовно тяжіємо до трактування таких присудків як простих, хоча дещо ускладнених, адже вони передають одне значення.

Складений дієслівний присудок – це сполучення інфінітива з особовими формами дієслів з фазовим чи модальним значеннями.

Фазові дієслова – це дієслова, що означають початок, тривалість або завершення дії: *Я сивіти почав у двадцять п'ять Од тої хати, од скорботи тої (І. Драч).*

Модальні дієслова виконують роль зв'язки та є показниками часу і способу дієслова, виражають відтінки можливості / неможливості, повинності, необхідності, обов'язковості. До них зарахо-

вують також дієслова зі значенням волевиявлення, мисленнево-психічного стану, суб'єктивно-емоційної оцінки: *Ніхто не сміє зупинити нас* (Л. Костенко); *Трудиться має кожен, як бджола* (Д. Павличко). Модальним компонентом у таких присудках може бути прикметник чи дієприкметник та деякі усталені сполучення слів: *Хлопець дав згоду співати в заводському хорі* (І. Ле).

Важливо, що у складеному дієслівному присудку допоміжне дієслово та інфінітив мають стосуватися одного підмета. Але: *Я прошу тебе прийти*.

Складений іменний присудок утворено дієсловом-зв'язкою та іменною частиною, що може бути виражена іменником, прикметником, займенником, числівником, дієприкметником, стійким сполученням слів. Зв'язки варто сприймати широко: і власне зв'язки (бути, становити), і напівповнозначні дієслова (ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися): *Очі – дві сині криниці, брови – мов пензлем намальовані, вуса – галчині крила* (М. Ткачівська); *І далі друга строфа – це вже реквієм (так, стоголосою міддю) за втраченою таки ж ними, їхнім поколінням державністю* (В. Агеева); *Життя – спокута не своїх гріхів* (Л. Костенко); *Миколай не завжди був старим і бородатим* (Г. Рим); *Для мене вона була великою несподіванкою і відкриттям* (У. Самчук); *Добрій вчинок – це як твердо конвертована валюта в момент смерті* (Валерій Ананьєв); *Мири виявилися шумними й непривітними* (Г. Рис).

Подвійний (складний) присудок варто відрізнити від складеного дієслівного. Він утворений двома самостійними компонентами, які вступають у бінарний зв'язок з підметом: *Він повернувся того вечора з роботи невеселий* (Григор Тютюнник); *Ілько лежав білий, змарнілий* (В. Винниченко).

Трикомпонентні присудки творяться ускладненими формами складеного дієслівного і складеного іменного присудків: *Поезія по-*

винна бути чиста (Ю. Збанацький); Поет не може бути власністю (Л. Костенко).

Означення. Узгоджені й неузгоджені означення, способи їх вираження

Означенням називають другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета та підпорядкований іменнику (І. Вихованець) або іншій частині мови в ролі іменника. Як другорядний член речення, означення виражає означальні відношення, спеціалізовано виражене прикметниковими формами, у типових випадках стоїть перед іменником та поєднане способом узгодження. За способом підрядного зв'язку означення бувають узгоджені та неузгоджені. Узгоджене означення має той самий рід, число та відмінок, що й пояснювальний іменник, і виражене здебільшого прикметником чи дієприкметником, рідше займенниками та числівниками: *друге життя, моя доля.*

Неузгоджені означення поєднуються способом керування чи прилягання. Такі означення можуть виражати різні ознаки за: належністю (*пісня жайворонка, білина беріз*), місцем (*мандрівка в гори*), часом (*гори навесні*), призначенням (*зал очікування*), віком (*дівча років п'яти*), об'єктом піклування (*турбота про рідних*) тощо. Неузгоджені означення можуть бути виражені формами непрямих відмінків з прийменниками або без них, інфінітивом, прислівниками, дієприслівниками, синтаксично нерозкладними сполученнями слів чи фразеологізмами: *Світ правди, і добра, й любові, й волі, Хузане, волі! (Леся Українка); У низеньке вікно дивиться місяць уповні (І. Роздобудько).*

Прикладка як особлива форма означення, її зв'язок з означуваним словом. Місце прикладки щодо означуваного слова

Прикладка – узгоджене означення у формі іменника або іменникового словосполучення: *Танок-змагання, танок-дуель! (І. Роздобудько); Дівчинка-містельфійка з каштановими кучериками до плечей, майже завжди у плетеній шапочці, навіть улітку. Вона*

мешкає в будинку, вхід до якого охороняють кам'яні леви і лицарі-атланти (Г. Вдовиченко). Прикладка уточнює загальну назву особи, предмета власною чи навпаки або загальна назва уточнюється загальною, а власна – власною. Прикладка пов'язана з пояснювальним словом повним узгодженням або неповним, коли не відповідає роду чи роду і числу пояснювального слова. Формальною особливістю прикладок є те, що вони можуть стояти після означуваного слова або перед ним. Непоширені прикладки виражені однослівно, поширені – поєднанням кількох слів.

Додаток як синтаксичне вираження об'єкта. Прямі й непрямі додатки, способи їх вираження

Додаток – другорядний член речення, що позначає предмет (об'єкт), на який спрямована або якого стосуються дія, процес, стан чи ознака. Додаток часто є обов'язковим або передбачуваним компонентом речення. Він пов'язаний з означуваним словом керуванням, значно рідше – приляганням. Його найвиразніша семантична ознака – предметне (об'єктне) значення, в якому *акумульовано частотніші значення об'єкта, адресата, знаряддя дії. Спеціалізованою на вираженні додатка частиною мови є іменник (відповідно й займенник), усі інші займають позицію цього члена речення у результаті субстантивзації: І дізналася з них про Драконів, червоних коней і про Сірих (О. Максимчук).* Додаток, як і підмет, буває простим (однослівним) і складеним (сполучення слів), але, на відміну від підмета, реалізується у формі непрямих відмінків.

Розрізняють прямі та непрямі додатки. Перший залежить від перехідних дієслів, виражений формою знахідного відмінка без прийменника, часом – родового без прийменника, коли при дієслові є частка *не* або коли дія переходить лише на частину предмета. Усі інші додатки – непрямі.

Інфінітив поряд з особовим дієсловом є додатком, коли позначає дію іншого виконавця: *Я прошу тебе не жартувати! (М. Хвильовий).* Варто сказати і про потрактування ролі в реченні з об'єктним

значенням іменників, підпорядкованих віддієслівним та відприкметниковим іменникам (читання книги, подолання труднощів). Традиційно їх вважають додатками. Хоча є підстави вважати залежний від іменника компонент означенням.

Додатки можуть бути відокремленими, поширеними і непоширеними.

Обставина. Види обставин за значенням і способом вираження

Обставина – другорядний член речення, що виражає місце, час, умову, допустовість, причину, мету, спосіб, міру виконання дії або характеризує саму дію (М. Каранська). Обставини виділяють передовсім за значеннєвими показниками. Типовою формою вираження обставин є прислівники, дієприслівники та іменники в непрямих відмінках, рідше – інфінітиви, фразеологізми, синтаксично нерозкладні сполучення слів (*на початку дороги, на краю степів*). Цей член речення виражає обставинні семантико-синтаксичні відношення між членами речення. Спосіб синтаксичного зв'язку – прилягання або керування.

Обставини поділяють за семантичним критерієм.

1. Обставина місця вказує на місце дії, процесу, стану, на напрямок і шлях руху:

- місце локалізації: *Зацвіли блискавиці над гаєм (В. Сосюра);*
- напрям руху: *Сонце сідало за край землі;*
- вихідний / кінцевий пункт руху: *Місяць поволі скочувався у лісову гущавину (М. Стельмах).*

2. Обставина часу:

- час дії: *Восени все стихло;*
- початок чи завершеність дії: *Хліба від м'ясниць бракувало (У. Самчук);*
- тривалість дії: *Днями сиділи в нетопленій хаті і не вирили їсти (М. Коцюбинський).*

3. Обставина мети: *Виходить дівчина із хати води з криниці набирати (А. Малишко).*

4. Обставина причини вказує на причину дії, явища: *Очі від утоми закрились (Панас Мирний)*.

5. Обставина умови: *При такій умові треба ще подумати про купівлю (М. Стельмах)*.

6. Обставини допуску вказує на чинники, всупереч яким відбувається дія, явище: *Всупереч тим віщуванням проходили грози (М. Рильський)*.

7. Обставини способу дії вказують на характеристику дії, процесу, стану, ознаки або на спосіб дії: *Діти заворожено дивилися й чекали (О. Максимчук)*.

8. Обставини міри і ступеня характеризують інтенсивність чи міру вияву дії, процесу, стану, ознаки: *Земфір дуже любив свій виноградник (М. Коцюбинський)*.

Звернімо увагу!

Порівняльний зворот – сполучення слів, яке через порівняння здебільшого образно характеризує певну дію, стан кого-або чого-небудь (П. Дудик). Він може виконувати функції різних членів речення.

Кінь був мов тятива (О. Максимчук); Дні як сльози (Т. Малярчук) – іменна частина складеного присудка.

З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари (М. Коцюбинський) – означення.

Котилися молекули, як гноми (Б. Олійник) – прикладка.

Летять на землю груші, як з рогаток (Л. Костенко) – обставина.

Буває, що кваліфікувати певен другорядний член речення односторонньо не можна. Тоді ведуть мову про синкретизм – змішувальність, перехідність у системі речень, а особливо в системі членів речення. Це поєднання, злиття в одному члені ознак кількох. Такі члени речення називають ***синкретичними***.

На вишні з'явилися перші плоди.

Ваза з трояндами стоїть на столі.

У синтаксичних працях виокремлюють й детермінант – другорядний член речення, що не залежить від якого-небудь іншого члена, приєднується до всього змісту й синтаксичної будови речення.

Над берегом висів солоний туман об дрібних бризок (М. Коцюбинський).

Література

1. Вихованець І.Р. *Граматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
3. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
4. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посіб. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
5. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
6. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
7. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. За якими параметрами поділяють прості речення?
2. Класифікації головних членів речення за будовою збігаються. Чим же різняться прості і складені підмети та присудки?
3. Назвіть характерні морфологічні форми вираження для означень, додатків і обставин. Наведіть приклади цих членів речення, виражених не типово.
4. Чи входять інфінітиви до складу присудка в першому та в другому реченнях? Свою думку обґрунтуйте.

Знайдіть у тексті складні речення.

Ніякі зовнішні визволителі не приходять давати завойованим територіям свободу. Цього можна досягти лише з середини. Лише власними зусиллями і за допомогою того ж поневоленого населення, якщо воно відчує себе народом, цілісним організмом. Аби це сталося скоріше – наше завдання – дати людям якнайбільше інформації (І. Роздобудько).

5. Яке з речень зі складеним присудком? Вказати тип присудка.

Відшукати в тексті речення з відокремленими членами, охарактеризувати їх.

Скільки у тексті речень з однорідними членами? Які саме члени речення однорідні?

Складні чи ускладнені речення у тексті?

Ніч була розбурхана і тьмяна.

Вітер грав і рвав напнуті струни.

Я пила самотньо аж до рана

Темний розпач – найгіркіший трунок! (О. Теліга).

6. Схарактеризуйте подані речення. Зіставте морфологічний вияв і синтаксичну функцію слів у поезії. Яку функцію виконує нагромадження прикладок у тексті?

Бувають вірші легкі, спокійні,

Звичайні, ніжні, гіркі, високі,

Бувають віддані і надійні,

Бувають прісні і неглибокі.

Є вірші-бурі і вірші зорі,

Є вірші-втіхи, і вірші-муки,

Є вірші-штиль у відкритім морі,

Вірші-надії, вірші-розпуки (В. Котович).

ПРОСТІ ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Поняття про односкладні речення. Класифікація односкладних речень. Різні погляди лінгвістів на цю проблему

Односкладні речення (часом одноядерні) – це речення, граматична основа яких сформована лише одним головним членом, але для вияву повноти та своєрідного характеру синтаксичної будови і смислового наповнення не потребує доповнення другим головним членом. Головний член як організувальний центр односкладного речення за формою може збігатися з підметом або присудком, але завжди поєднує в собі значення логічного суб'єкта та предиката. Односкладні речення можуть бути поширені другорядними членами.

Класифікація односкладних речень формувалася у синтаксичній теорії довго й до сьогодні нема однозгідної. Так, ще О. Синявський виділяв безпідметові речення, речення з відносною безпідметовістю (неозначено-особові й узагальнено-особові) і безприсудкові речення (називні). Згодом ця класифікація деталізувалася шляхом виокремлення інших дієслівних типів, проте досі тривають наукові дискусії, які речення зараховувати до односкладних. Так, речення, у яких підмет 1, 2 чи 3 особи легко встановити на основі форм присудків чи з контексту, трактують як двоскладні неповні.

За способом вираження головного члена односкладні речення зазвичай поділяють на дві групи: дієслівні та іменні (номінативні). І. Вихованець окремо називає односкладні прислівникові речення з головним членом, вираженим предикативним прислівником (словами категорії стану): *Затишно дітям у пазусі казок (Л. Костенко)*. Учений обстоює окремішність й інфінітивних речень, у яких головний член виражений інфінітивом: *Не розкидати спалені вуста (Є. Маланюк)*.

Традиційно до дієслівних зараховують усі особові, безособові та інфінітивні. П. Дудик та Л. Прокопчук, скажімо, уникають проміжного терміна дієслівні, не об'єднуючи усі перелічені різновиди.

Дієслівні односкладні речення

Означено-особові речення, способи вираження в них головного члена

Означено-особові речення – різновид односкладних речень, у яких виконувач дії мислиться означено, а головний член виражений дієсловом у формі 1 або 2 особи однини чи множини теперішнього / майбутнього часу дійсного / наказового способу: *Сміюсь і плачу зовсім не до речі (О. Дяченко)*. Цим реченням властива повна визначеність виконувача дії або суб'єкта стану. Їхня специфіка в тому, що відсутність підмета-займенника дає змогу акцентувати головний дієслівний член, тобто на передній план виходить не особа, а дія або стан (П. Дудик). Хоча деякі лінгвісти (Л. Булаховський) вважають їх не окремим різновидом односкладних речень, а неповним двоскладним реченням.

Неозначено-особові та узагальнено-особові речення, способи вираження в них головного члена

Неозначено-особові речення – різновид односкладних речень, у яких виконувач дії мислиться неозначено, головний член виражений дієсловом у формі 3 особи множини теперішнього / майбутнього часу або формою множини минулого часу чи формою умовного способу *Нас зустрічають хлібом-сіллю (С. Скляренко)*. Уявлення про осіб-виконувачів дії у цих реченнях є, але сприймається неоднозначно, неіндивідуально, бо відіграє незначну або неважливу роль.

Узагальнено-особові речення – різновид односкладних речень, у яких дія-стан сприймається узагальнено, як така, що характерна за певних умов для будь-кого, а головний член виражений дієсловом у формі 2 особи, зрідка – іншими особовими формами. На відміну від неозначено-особових речень у реченнях цього типу наявний узагальнений виконувач дії: дія стосується всіх, кожного. Зміст цих речень втілює найрізноманітніші узагальнені думки, сконденсовану мудрість, тому часто їхня форма – це прислів'я, приказ-

ки, загадки: *Кашу маслом не зіпсуєш; Шануй учителя як родителя* (Н. тв.).

Безособові речення, їх структурно-семантичні типи

Безособові речення – різновид односкладних речень, головний член яких означає стихійну дію, стан природи або таку дію чи стан особи, які настають незалежно від її волі: *Прожекторами небо понаписано* (П. Тичина), *Уже смеркалося* (В. Дрозд), *У грудях дух затисло* (П. Тичина); *Вечоріло* (О. Максимчук).

Головний їхній член може бути виражений:

а) безособовим дієсловом, що називає природно-стихійну дію або переживання, настрої, почуття людини, що відбуваються без її волі: *Сніжило вже багато днів поспіль* (О. Максимчук);

б) дієсловами *щастити, таланити* тощо або *не/вистачити, бракувати* тощо, що відповідно виражають значення успіху чи неуспіху або повідомляють про наявність чи відсутність чогось: *Грицькові справді не таланило* (Б. Грінченко);

в) особовим дієсловом у безособовому значенні: *Смоктало під грудьми від голоду* (З. Тулуб); *В грудях несамовито гриміло* (Т. Млярчук);

г) безособовими формами на -то, -но: *На сизих луках скошено отаву...* (М. Рильський);

г) предикативним прислівником: *Навколо стало тихо-тихо* (О. Максимчук); *У кімнаті волого і холодно, а ще – порожньо* (І. Роздобудько); *Шкода, що мало хто бачить місто в ці спокійні хвилини – мабуть, найкращі за добу* (Г. Вдовиченко);

д) інфінітивом з допоміжним дієсловом: *Треба глянути, що там таке* (Г. Вдовиченко); *Там можна танцювати* (І. Роздобудько).

І. Вихованець такі речення називає інфінітивними зі складеним інфінітивним головним членом;

е) дієсловом *бути* з часткою *не*: *І не було ні страшно, ані загрозливо* (О. Максимчук); *Адже немає нічого важливішого за власний приклад!* (І. Роздобудько).

Інфінітивні речення: специфіка структури та семантичні особливості

Інфінітивні речення – різновид односкладних речень, які мають синтаксично і семантично незалежний інфінітив у ролі головного члена речення: *Звертати було вже ніяк (І. Вільде); Жити, жити й не міняти життя на мідяки! (І. Роздобудько).*

Ці речення зближує з односкладними безособовими інфінітив у ролі головного члена. Однак в інфінітивних реченнях – це незалежний інфінітив, а в безособових – синтаксично залежний. Критерієм розрізнення є наявність / відсутність модальних слів: відсутність такого слова свідчить, що це інфінітивне речення.

За структурно-синтаксичним оформленням головного члена інфінітивні речення поділяють на речення без частки би (б) та речення з цією часткою.

Інфінітивні речення без частки би (б) продуктивніші, функціонально різноманітніші. Серед них виділяють речення зі значенням необхідності дії-стану, її невідворотності, неможливості тощо (*Хмарами сонце не закрити (Н. тв.)*); речення, що виражають спонування (*Стояти тут! Нема шляхів назад (М. Бажан)*); речення зі значенням недоцільності дії (*Чим же тут було захоплюватись (І. Вільде)*); речення, що виражають сумнів (*Хіба піти самому в хату? (І. Тобілевич)*) тощо.

Серед інфінітивних речень з часткою би (б) виділяють: речення, що виражають бажану / небажану дію (*Відпочити б трохи, дух перевести (М. Стельмах)*); речення, що виражають певну оцінку співрозмовника (*Сидіть би вам на печі та жувать калачі (Т. Шевченко)*); речення, що виражають побоювання щодо дії (*Тільки б не заплакати!*).

Насамкінець зазначимо, що однозгідної класифікації інфінітивних речень нема.

Номінативні та вокативні речення. Специфіка структури та семантичні особливості їх

Номінативні речення – різновид односкладних речень, у яких головний член виражений лексемою в називному відмінку, часом сполученням слів, головне з яких в називному відмінку: *Осінь. Зоряна ніч; Зима. Глибокі сніги (М. Ткачівська)*. Називання – це основна роль таких речень, типова для них називальна функція, на якій ґрунтується їхня комунікативність. Номінативні речення є іменними структурами, тому в їхньому складі можуть бути лише залежні від головного члена означення і додатки (наявність ж обставини передбачає присудок). Номінативні речення можуть бути непоширеними та поширеними: *Спокійні очі*. Узгоджене означення в цих реченнях займає препозицію, бо постпозиція стосовно головного члена перетворює слова на присудок. Неузгоджені означення у складі номінативних речень зазвичай постпозитивні: *Небо пустелі (М. Стельмах); Аромат кави і квітів (І. Роздобудько)*.

Номінативні речення не однорідні. Серед них виділяють:

- буттєві вживають, коли потрібно зафіксувати наявність об'єкта (*Огні. Шумливий вечір (М. Рильський); Французькі романи. Мрії. Фантазії (І. Роздобудько)*);
- вказівні, лексичною ознакою яких є вказівні частки (ось, це, от, он осьде тощо): *Ось ліс. Он гори*;
- спонукальні стверджують потребу чи бажаність наявності названого предмета: *Вогонь! (О. Довженко)*;
- оцінні передають емоційну оцінку предметів: *Яка тиша!*
- називні речення – це назви установ, організацій, книг, журналів тощо, написи на вивісках: *“Букова земля”;* *Національний банк України*.

Вокативні речення – це речення з головним членом, вираженим формою кличного відмінка іменника (І. Вихованець). Це речення-звертання, які нечленореченнєво виражають думку, передають різноманітні почуття і волевиявлення людини, характеризуються зверталь-

ною інтонацією (П. Дудик): *Авреліє! (Леся Українка); Устиночко... сонце моє ясне (Дарина Гнатко).*

Окремо говорять про речення, головний член яких виражений формою родового відмінка. І. Вихованець виокремлює речення зі складеним головним членом, вираженим кількісно-іменниковою сполукою – кількісним словом у називному відмінку та іменником у називному чи родовому, тобто це речення з кількісною характеристикою предмета мовлення. Але значення наявності кількості предметів родовий відмінок може виражати й самотійно: *Народу! Народу! (Г. Квітка-Основ'яненко).* Акцентування кількості в таких конструкціях спричинило їх термінонайменування – квантитативні, а вираження родовим відмінком – генітивні.

Література

1. Вихованець І.Р. *Граматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
3. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
4. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посіб. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
5. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
6. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
7. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Як поділяють односкладні речення?
2. Чим виражено головний член в односкладних дієслівних реченнях?

3. Чи можна сказати, що речення інфінитивне, якщо у структурі головного члена є інфінитив?

4. Проаналізуйте речення.

Довкола квітник (Г. Журба); Од Лимарихи не сховаєтесь! (Іван Нечуй-Левицький); Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! (П. Куліш); Ширяй же! На письменник розбишак згори дивись... (М. Рильський); О! Нас давно не видко на кону (М. Зеров); Вечір... Ніч... (В. Швець); Шукайте правди в своїй громаді (С. Петлюра); Боліло, щеміло, раділо і вдень і вночі жевріло (І. Литвинчук); Макаре!; Цвіту!

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

Поняття про просте ускладнене речення

За граматичними та семантичними ознаками прості ускладнені речення займають проміжне місце між простими та складними реченнями. Проте просте ускладнене – це не самостійна синтаксична одиниця, адже функційно ускладнювальна частина – це або певний член речення, або взагалі не виконує функцію членів речення.

Ускладнення пов'язують із напівпредикативністю – особливим синтаксичним зв'язком, близьким до предикативного (у відокремлених означеннях, прикладках, обставинах). Це додаткове до основного повідомлення про співвіднесення висловлюваного з дійсністю. Скажімо: *Навпроти школи стояла дерев'яна лавка, оточена кущами троянд (Г. Рус).*

Трансформуємо повідомлення:

1. Навпроти школи стояла дерев'яна лавка.
2. Вона була оточена кущами троянд.

Трактування простих ускладнених речень у синтаксисі неоднозначне. Переважає думка, що це прості речення одним із компонентів: з однорідними чи відокремленими членами, зі вставною чи вставленою конструкцією, зі звертанням. Хоча в синтаксичній теорії побутує також думка, що до таких компонентів не належать однорідні члени речення, бо однорідність кількісно поширює, а не ускладнює речення. Однак однорідність змінює речення також семантично, розбудовує структурно. Синтаксично ізольовані частини (звертання, вставні і вставлені компоненти) також вносять у речення вагому інформацію.

Однорідні члени речення. Засоби вираження однорідності. Однорідні та неоднорідні означення. Узгодження присудка з однорідними підметами

Однорідні члени речення перебувають в однакових синтаксичних відношеннях з одним із членів речення, виконують однакову

синтаксичну функцію, поєднані між собою сурядним зв'язком: *Щастя й доля, жар і попіл – крізь літа мої летять (П. Куценко); Я був гостро вражений її екзальтованістю, напруженою, невтомно грайливою вдачею (У. Самчук); Стережіться, боровики, маслюки, підберезники, рижики! (з газ.)*

Окрім уже вказаних вирізняльних ознак (позиція одного члена або компонента речення, сурядний зв'язок між ними, стосуються одного члена речення), однорідні члени речення здебільшого мають однакові морфологічні форми та виражають однакові поняття, хоча можуть бути морфологічно різнорідними: *Ліси стоять замислившись. В задумі (Ю. Яновський).*

Однорідні члени речення бувають непоширеними і поширеними: *Часом присниться синій барвінок, сивий полин і сум чебрецевий (В. Стус).*

Однорідні члени речення поєднуються сполучниками сурядності: блоки з єднальними сполучниками мають характер переліку (*Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби (Іван Нечуй-Левицький)*), протиставні сполучники передають протиставні відношення між однорідними членами (*Дівчина була тихою, але сміливою*), розділові сполучники вказують на можливість вибору, чергування дій (*Добудь нові слова, новії струни або мовчи (Леся Українка)*), градаційні сполучники функціонально виокремлюють один з однорідних членів (*Діти не тільки споглядали, а й творили*).

Нерідко при однорідних членах речення стоять узагальнювальні слова, що є тими членами речення, що й однорідні. Найчастіше роль узагальнювальних слів виконують займенники (все, всі, ніхто), прислівники (скрізь, навкруги), рідше – повнозначні частини мови: *Ах, як усього багато: неба, сонця, веселої зелені (М. Коцюбинський); Усе в ній було досконале: і думки, і слова, і вигляд (Г. Рус); Вірші, проза, драма, наука – все те зрадило (Леся Українка).*

Однорідними можуть бути головні, другорядні члени речення і головні члени в односкладному реченні. Дискусії викликає питання щодо однорідності присудків. Речення з однорідними присудками вважають то простими, то складними, то проміжного типу. Узви-

чаєно простим називати речення, в яких однорідні присудки стосуються одного підмета: *Вітерець розвіює поділ її нової білої сукні зі справжнього шифону, приємно лоскоче ноги в модних, хоча й кимось уже ношених, черевичках* (І. Роздобудько).

Окремо варто сказати про форми присудка при однорідних підметах, хоча це питання ще в процесі унормування. Коли однорідні підмети мають форму множини, то присудок теж стоїть у множині. Форма однини можлива, якщо однорідні підмети поєднані розділовими сполучниками або якщо є потреба увиразнити кожен підмет. Якщо у реченні є узагальнювальне слово, то присудок узгоджується в числі з ним.

Іноді складно диференціювати однорідні та неоднорідні означення, адже вони рівноцінні, стосуються одного члена речення, поєднуються сурядним зв'язком. Однорідними є:

- означення, що становлять перелік різних близьких, суміжних ознак предметів чи характеризують його з одного боку (*Тут мешкали волелюбні, горді русини*);
- означення, серед яких кожне наступне підсилює і уточнює перше: *Але як це зміг зрозуміти нищий, неосвічений, безмозкий кавалок глини?!* (І. Роздобудько).

Однорідні означення поєднані сурядним сполучником або між ними можна вставити сполучник *і*. Не поєднані сполучником означення, вжиті після означуваного слова, також однорідні.

Неоднорідні означення семантично різнопланові, позбавлені при вимові типової перелічувальної інтонації, утворюють лише безсполучниковий ряд із означальною однорідністю: *До саркофагу наблизився старезний згорблений чоловік із паличкою* (Г. Рис). Часто це поєднання займенника, числівника, дієприкметника з прикметником, поєднання якісного та відносного прикметника.

Поняття про відокремлені члени речення. Загальні умови відокремлення. Відокремлені означення і прикладки. Відокремлені уточнювальні слова і звороти. Відокремлення додатків. Відокремлення обставин

Відокремлення – це особливе логічно-сміслове та інтонаційне виокремлення другорядних членів речення задля посилення їхньої семантики (П. Дудик, Л. Прокопчук). Будь-яке просте речення монопредикативне – має одну граматичну основу. Водночас воно може бути розгалуженим, ускладненим і семантично, і синтаксично

Речення *Іскринки лагідно торкалися Маркового тіла, наповнюючи його радістю* (О. Максимчук) сформоване з двох визначальних частин. Перша частина – синтаксично основна, провідна, предикативна. Друга – синтаксично залежна від першої, додаткова, напівпредикативна (з морфологічного погляду – це дієприслівниковий зворот).

Відокремлення має слугувати одним зі засобів економного висловлення. Це стосується передусім дієприкметникових, прикметникових і дієприслівникових зворотів, які словесно стисліші, аніж синонімічні підрядні речення або два окремі речення.

Загальні умови відокремлення другорядних членів речення:

- 1) порядок слів (препозиція чи постпозиція): препозитивні члени речення зазвичай не відокремлюємо, а постпозитивні – відокремлюємо;
- 2) ступінь обтяженості члена речення залежними словами (непоширене постпозитивне означення, як правило, не відокремлюється: *Біля колодязя овечі сліди засохлі* (В. Мисик); поширене – відокремлюється: *Музика – це божественне чудо, створене Людиною* (Валерій Ананьєв).
- 3) уточнювальний характер одного члена речення щодо іншого має значення для відокремлення означень, прикладок, додатків, обставин: *Ранок пахнув зеленою тишею, і ноги самі понесли хлопчика вперед – у тому напрямку, де небо щораз більше червоніло* (О. Максимчук);

- 4) смислове навантаження члена речення зумовлює відокремлення означень, прикладок, обставин.

Часткові умови відокремлення другорядних членів речення:

- 1) сусідство відмінних за синтаксичною функцією членів речення;
- 2) синтаксична непоєднуваність деяких членів речення (скажімо, особових займенників і означень): *Ображений і гордий, стоїть він коло вікна (А. Шиян).*

Відокремлення означень залежить від категоріальних властивостей означуваних слів і означень, від ступеня поширеності означень, від їхньої позиції.

Узгоджені означення відокремлюємо:

- постпозитивні означення, виражені прикметниковим чи дієприкметниковим зворотом: *Потужною нездоланною хвилею, сильнішою за будь-який глузд і страх, кинулися на Батьківщину (І. Роздобудько); Під ногами прогинається волога земля, вкрита м'яким килимом бурого листя (І. Роздобудько);*
- постпозитивні непоширені означення (два і більше), що належать до іменника чи займенника: *Урешиті сонце викотилось із-за гаю, червоне, велике (Ю. Збанацький); Тепер він, старий і бородатий, лежав на простій дерев'яній лаві і невеличкій кімнатці маленького будиночка в людному і гамірному місті Мири (Г. Рус); А для мене вона була цілим світом – блискучим, високим, сонячним, як мрія (О. Штуль-Жданович);*
- означення з додатковим обставинним значення: *Омиті дочками, блищать вулиці (чому – причинне значення);*
- означення до особового займенника: *Сильні, сміливі та вільні – вони паслися в тих степах тисячі років (О. Максимчук);*
- означення, що стосуються іменників чи особових займенників, відсутніх у реченні: *Напружена й зібрана, тільки поглянула мовчки на рабиню вірну Айші, коли та тінню мовчазною посталася на порозі її юрти, й пішла за дівчиною, без жалю зволікань полишивши розкішне те шатро, що подарував їй*

закоханий хан (Дарина Гнатко); Напіводягнений і розслаблений, дрімав на її ложі, полишивши горіти поряд каганець (Дарина Гнатко);

- означення, що уточнюють попереднє означення: *Яскраві, аж разючі, гриви палахкотіли на вітрі (О. Максимчук);*
- постпозитивні означення, якщо перед пояснювальним словом вже є узгоджене означення: *Завтра буде новий день – невідомий і дивовижний (І. Роздобудько); Вилетівши з печери, Срібний раптом почув разючу тишу – сумну і гнітючу (О. Максимчук);*
- означення, відірвані від пояснювального слова іншими словами : *Олеся йде сама дорогою, легка, витончена, пручка (О. Довженко); У легкому мерехтінні іскор виникали силуети коней, нові й нові (О. Максимчук).*

Неузгоджені означення відокремлюємо:

- коли вони вживаються з узгодженими: *Висока, тоненька, з живими очима, в ясній сукні, в білім капелюсі з широкими крисами, вона була така весняна, як її двадцять років! (Г. Лашенко);*
- виражені інфінітивом, перед яким здебільшого стоїть тире: *Перед нашою молоддю стоїть блискуче завдання – стати батьками майбутнього своєї нації (О. Теліга);*
- вжиті після пояснювального слова (власного чи загального іменника): *Ось так негідник і бунтар – агресивний, хитрий і навчений тікати від проблем – входив у доросле життя (Валерій Ананьєв);*
- коли характеризують власну назву чи особовий займенник: *Юрій Яновський – високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, ледь помітно посміхається.*

Найчастіше прикладку відокремлюємо:

- коли вона поширена і стоїть після власної назви: *Олена Теліга, втілення оптимізму, життєрадості, безжурності, сама була як сонце;*

- коли прикладка стосується особового займенника або іменника чи займенника, відсутнього в реченні: *Оригінальна поетка, вона мала геніальний дар в'язати близьке з далеким, нинішнє з майбутнім (за Д. Донцовим);*
- прикладку – власну назву відокремлюємо лише тоді, коли вона має уточнювальний характер: *Сільський чабан, дід Свирид, показав та розказав мені, як із тієї солом'яної стрічки бриля шити (Ю. Збаницький);*
- коли прикладка поєднана з означуваним словом (іменником) сполучниками *або, чи, тобто, як;* уточнювальними словами *а саме, як-от, переважно, на прізвище.*

Відокремлюємо **додатки** – звороти зі значенням обмеження, включення, заступлення, уведеними в реченнями прийменниками *крім (окрім), окрім, за винятком, поряд з* тощо.Dodatki із словами *крім, окрім, окрім* відокремлюють завжди, з іншими словами – факультативно, залежно від змістового та стилістичного навантаження, ступеня їхньої поширеності, місця в реченні (Український правопис).

Відокремлюємо **обставини**:

- виражені дієприслівниковим зворотом: *Хай же вона не зрікається цієї честі, виховуючи себе лише на сірих рядовиків! (О. Теліга);*
- одиничний дієприслівник із додатковим обставинним значенням, окрім значення способу дії: *Поснідавши, господар і Сахно рушили в путь (Ю. Смолич);*
- сполучення іменників з прийменниками, прислівниками для виділення уточнювальних обставин: *Довкола – серед луку – палахкотіли маки.*

Уточнювальні члени речення – це слова / словосполучення, які уточнюють зміст головного або другорядного члена. Вони завжди відокремлюються і стоять у постпозиції. Уточнення може бути до:

- підмета: *Мати Олени, Юлія, жінка з благородним змученим обличчям, сидить біля вікна, церує шкарпетку (І. Роздобудько);*
- частини складеного іменного присудка: *Ніч була темна, аж чорна (М. Коцюбинський); Небо було сіре, аж темне (О. Максимчук); Вона, ця “дрібничка”, мусить цокати в грудях – боліти, радіти, співчувати, любити... (І. Роздобудько); Ворог обезголовив нас – знищив мову, забрав віру, вигнав із землі військо, перебріхує історію (І. Роздобудько);*
- додатка: *Єдиний танок, у якому чоловікам дозволено плакати і висловлювати всі накопичені емоції – відчай, пристрасть, любов, жагу (І. Роздобудько);*
- обставини: *Десь на Залужжі надсадно, з підвиванням, кричав сич (Гр. Тютюнник); Крутить у руках розшитий по краях – біле по білому – обрус (І. Роздобудько);*
- означення: *Якби ми зараз захотіли, то могли б узяти й об'єднати ці дві історії – зелену й червону – в одну (О. Максимчук).*

Речення з синтаксично ізольованими компонентами. Звертання, його значення, способи вираження, місце у реченні

Звертання – граматично та інтонаційно виділена частина речення, якою мовець називає осіб, істот, персоніфіковані особи, до яких звертається (П. Дудик, Л. Прокопчук): *Ви бачили, княгине, нашого Богдана Сусла – багатиря на все королівство?; З днем святої Єлизавети, серденько! (М. Ткачівська); Благослови Господь твою роботу, мій брате! (Леся Українка).*

У реченні звертання синтаксично ізольована частина, що ускладнює речення. Тобто звертання не є членом речення. Однак таке твердження не однозгідне в мовознавстві. І. Вихованець уважає, що звертання може виконувати функцію підмета. Порівняймо два речення: *Марійко, принеси води; Діти, принесіть води.* Як бачимо, звертання впливають на форму присудків (на число, особу).

Основна функція звертання – спонукання співрозмовника слухати повідомлення, виконувати певні дії. Визначальні ознаки звертання: номінативна (називна) семантика, усталена морфологічна форма, звертальна інтонація.

Звертання можуть бути непоширені і поширені: *Прощавай, святий Яне, покровителю Праги (І. Роздобудько)*.

Вставні слова, словосполучення і речення виражають ставлення того, хто говорить, до висловлюваної думки, характеризують спосіб її оформлення, але членами речення не є і граматично з реченням не зв'язані. Їм властива особлива інтонація, прискорена вимова зниженим голосом. Зазвичай на письмі їх виділяють комою, рідше – тире. Властива вільна позиція в реченні: *Він, либонь, глухий (Леся Українка); Якубський, за переказом Григорія Костюка, наголосив у цьому контексті якраз протиставлення символістам та авангардистам; Ймовірно, надмірну гостроту полеміки можна пояснити, по-перше, самою атмосферою суспільного протистояння, закручування гайок – і початку літературної дискусії середини десятиліття (В. Агеєва); Сучасна людина є самотньою людиною, на жаль (С. Шевчук)*.

Їх поділяють за значенням. Найчастіше виділяють вставні слова і конструкції:

- з модальним значенням (виражають не/достовірність, безсумнівність, непевність): *видно, звичайно, безумовно, здається, очевидно* тощо;
- виражають емоційну оцінку повідомлюваного: *на щастя, на жаль, на сором, як на біду, дивна річ* тощо;
- указують на зв'язок думок, послідовність викладу: *по-перше, зрештою, однак, таким чином, навпаки, наприклад*;
- указують на спосіб оформлення думок, на експресивний характер висловлювання: *правду кажучи, так би мовити*;
- указують на джерело повідомлення: *як відомо, як кажуть, з погляду, по-моєму* тощо;

- для активізації уваги слухачів: *знаєте, майте на увазі, зрозумійте* тощо.

Вставлені конструкції вносять в основне повідомлення додаткові уточнення, пояснення, асоціативні зауваження. Їхня позиція – середина або кінець речення, але ніколи вони не розпочинають його. Відрізняються вони від вставних структур і своєю функцією: мовець вносить додаткову інформацію, пор.: *Може, се й гординя, – нехай Господь простить мені за неї! – але мені здається, що зайняти не зважився б мене гульвіса жаден, коли б я тільки глянула на нього, проникливо й одважно в самі очі (Леся Українка)*. Вони виділяються довгими паузами, а на письмі – дужками або тире: *Застромлять у капсулу смужку пергаменту із якимсь написом (а вони твердять, що з магічним!) і шукають жертву (М. Ткачівська)*; *Для Зерова зміна погляду – це зосередження уваги не на втраченому, тобто, на збройному й політичному програві, а на збереженому, відвойованому, тобто на культурному суверенітеті, на тому київському спадку, якого – принаймні з наскоку, твалтовно! – ніхто відібрати не годен (В. Агеєва)*. Прикметно, що часом вставлені конструкції – не частина речення, а окремі речення або цілі абзаци тексту. Тож формальною їхньою ознакою є розлогість, довжина. Скажімо, у літературознавчому дискурсі:

Тичина, очевидно, вірить у довгождане звільнення Києва – другого Єрусалима з вавилонського полону. (Він апелює і до історіософської концепції Києва – Єрусалима, особливо наголошуваної знов же в добу бароко, зокрема в Петра Могилі, Йова Борецького, Теофана Прокоповича. А водночас і до Лесі Українки з її інтерпретаціями історичної долі України і зіставленні з випробуваннями ізраїльського народу у вавилонському полоні.) (В. Агеєва).

Література

1. Вихованець І.Р. *Грамматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.

3. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
4. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посіб. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
5. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
6. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
7. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.
8. *Український правопис*. Харків : Фоліо, 2019. 348 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Чим може бути ускладнене речення?
2. За яких умов означення однорідні, а за яких – ні?
3. Назвіть загальні умови відокремлення та часткові.
4. Звертання вважають синтаксично ізольованим компонентом речення. Як можна заперечити цю тезу? Які ще компоненти є синтаксично ізольованими в реченні?

5. Відшукайте в тексті речення зі вставними та вставленими конструкціями. Поясніть значеннєві відмінності між ними.

Проаналізуйте речення тесту за метою висловлювання та за емоційним забарвленням.

Яке з речень зі складеним присудком? Вказати тип присудка.

Відшукайте у тексті складні речення. Вкажіть кількість предикативних частин у них.

Одна справа – написати такий рядок у вірші і зовсім інша – втілити його у життя. Він сподівається, що Улас – все ж таки людина більш виважена – не дасть їй аж настільки керувати собою. Хоча це сумнівно, виходячи з того, якими очима він дивиться на неї і з якою твердою впевненістю вона говорить про наступні дії.

Мовляв, “якщо ми, поети, пишемо про відвагу, твердість, шляхетність посвяти й цими творами запалюємо та шлемо на небезпеки інших, то як можемо самі цього не робити?! Справжня поезія – не видумана комбінація слів, це вплив душі. Як же ж чутимусь я, коли піду проти своєї поезії? Коли я загину, то знатиму і іншим покажу, що жила так, як хотіла і як повинна була жити. Коли ж сидітиму в безпечнім запллі – це вже буде зрада мене самої!” (І. Роздобудько). (У тексті використано цитати О. Теліги).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНА ОДИНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Поняття про складне речення як про семантичну структуру та інтонаційну єдність. Граматичні засоби зв'язку та вираження семантико-синтаксичних відношень між частинами складного речення. Сполучниковий і безсполучниковий зв'язок у складному реченні; сурядний і підрядний

Складне речення – синтаксична конструкція, що складається щонайменше з двох предикативних частин, пов'язаних відповідним синтаксичним зв'язком, творить семантичну та комунікативну єдність (К. Шульжук).

Складним реченням, як і простим, властива комунікативна функція, однак вони різняться структурно: членами простого речення є слова або словосполучення, а складного – предикативні частини, які тільки умовно можна назвати простими реченнями, бо кожна з них здебільшого не має характерної для простого речення інтонаційно-сміслової самостійності: *Цей ненадійний оповідач повсякчас нарікає, що його зраджують слова (В. Агеєва)*. Повного інтонаційного оформлення, а отже, і комунікативної завершеності, набуває все складне речення. Найважливіша його ознака – поліпредикативність, що виявляється в наявності кількох предикативних одиниць. Складне речення з двома предикативними частинами називають двокомпонентним, або двочленним. Речення з трьох і більше частин називають багатокомпонентним, або багаточленним.

Основними засобами зв'язку предикативних частин у складно-сурядному реченні є інтонація і сполучні засоби (сполучники і сполучні слова). Засобами зв'язку можуть бути також співвідносні (вказівні) слова, співвідношення видо-часових форм, лексичні елементи, порядок розміщення предикативних частин.

Інтонація – універсальний засіб зв'язку предикативних одиниць в єдине ціле. Інтонація буває різних типів:

- перелічення: *Дзвеніли гучні голоси, здіймалися срібні кухлі (М. Ткачівська);*
- протиставлення чи зіставлення: *Хотів щастя – прийшло горе;*
- зумовленості: *Буде вода – буде все (О. Гончар);*
- з'ясувальна: *Сорок тисяч татар вертають із Полісся з ясиром – ведуть сорок тисяч зв'язаних докупи бранців (М. Ткачівська).*

Сполучники – це засіб поєднання предикативних частин складного речення, а також засіб вираження синтаксичних відношень між предикативними частинами складного речення. Їх поділяють на сполучники сурядності та підрядності.

Сполучні слова, на відміну від сполучників, відповідають на питання і є членом речення: *Під вікном поблискував глибоченийний сніг, що сягав мало не до підвіконня (М. Ткачівська).*

Вказівними словами найчастіше є вказівні займенники – той, такий, прислівники – тоді, туди, там, так: *Сонце висить над головою таке нестерпно яскраве, що аж на світ дивитися боляче (В. Козаченко).*

Співвідношення видо-часових форм. Так, одночасність подій виражена дієсловами-присудками: *За Херсоном соняшники ломлять, а в Карпатах вибирають льон (М. Ільницький).*

Об'єднувальним компонентом складних речень є й **спільні лексичні засоби**: *Де-не-де виблискували пухкими шубками куці та красувалися білими кожухами дерева (М. Ткачівська).*

Порядок розміщення предикативних частин у складному реченні може бути відносно вільний (предикативні частини можуть змінювати своє місце в реченні) і фіксований (кожна предикативна частина займає стале місце). Той чи той порядок частин визначають ситуація мовлення та комунікативна інтенція.

Складні речення відповідно до засобів зв'язку поділяються на сполучникові (сурядні і підрядні) та безсполучникові. Спочатку в мовознавстві панував погляд, за яким безсполучникові складні речення не виокремлювали, а вважали, що сполучники в них лек-

сично не виражені. Тож ці речення розподіляли між відповідними сполучниковими. З другої половини ХХ століття безсполучникові речення трактують як окремий структурно-семантичний тип. Такий погляд ігнорує очевидну схожість певних безсполучникових складних речень із сполучниковими.

Складносурядні та складнопідрядні в «чистому» вигляді в мовній практиці функціонують рідше, ніж складні речення, яким властива різноманітна ускладненість. Тож розрізняють складні речення з ускладненою структурою, або складні синтаксичні конструкції, які є багатокомпонентними.

Поняття про складносурядне речення, його будову, семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами. Засоби оформлення зв'язку та вираження семантичних відношень між частинами складносурядних речень

Складносурядне речення – складне речення, предикативні частини якого синтаксично рівноправні та поєднані сполучниками сурядності (П. Дудик, Л. Прокопчук).

Основні ознаки складносурядних речень:

- рівнозначність предикативних частин, відносна синтаксична незалежність;
- поєднання предикативних частин сполучниками сурядності, що не належать жодній з них;
- структурна ознака – один з компонентів не може бути в середині іншого.

Основними засобами оформлення зв'язку та вираження семантичних відношень між частинами складносурядних речень є сполучники сурядності та інтонація.

За семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами і засобами зв'язку між ними розрізняють складносурядні речення з єднальним, зіставно-протиставним, розділовим значеннями. Також виділяють речення з градаційними, приєднувальними та пояснювальними значеннями.

Різновиди складносурядних речень

У складносурядних реченнях з єднальним значенням поєднано близькі за змістом твердження. Єднальні відношення виражають інтонація та єднальні сполучники: найперше *і (ї)*, а також *та, а(і), і...і, ні...ні, ані...ані*. Вживанні *та* в значенні *і* вважають особливістю української мови, хоча таке зближення не утотожнює їх. Розрізняють відношення власне єднальні, у яких виражено одночасність подій, явищ (*Пташиним співом ліси залиті, і яструб гордо завис в блакиті* (М. Грицан); *На небі засяяла перша зірка, і саме тієї миті почалася наша історія* (О. Максимчук)) та послідовність дій або станів (*Знизу щось вдарило, і скеля розкололася на багато уламків* (О. Максимчук)).

*Щодо послідовності, то в мовознавчій літературі такі речення трактують суперечливо. Відношення одночасності та послідовності дій, станів передають єднальні сполучники, виконуючи основну функцію – власне єднальну (К. Шульжук). Послідовність як зумовленість подій спонукає такі відношення не вважати власне єднальними (П. Дудик, А. Прокотчук). При власне єднальних відношеннях акцентують однотипність предикативних частин, яка витворюється однаковими формами присудків. Однотипність передбачає зворотний характер, тобто транспозицію частин (І. Смицько та ін.). Зрозуміло, що речення, в яких передано послідовність останньому параметру не відповідають. Але однотипність підкреслює і спільний член, але тоді другу предикативну частину не можна перетворити на просте речення, як це звичайно для власне єднальних речень (А. Трищенко). Функціональний аналіз синтаксичних явищ передбачає поділ складносурядних конструкцій на речення з асемантичними сполучниками (*і(ї), та* (у функції *і*) та семантичними. До перших належать усі різновиди єднальних (виражають одночасність, послідовність, причинно-наслідкові та умовно-наслідкові відношення) без проміжної диференціації (І. Вихованець).*

У складносурядних реченнях з невласне єднальними відношеннями предикативні частини виражають різноманітні смислові відношення: причиново-наслідкові (*За правом сильного я здобув певний авторитет, і до мене стали дослухатися* (Валерій Ананьєв); *Зранку задзеленчав будильник, і сні відразу забулися* (О. Максимчук);

Брудна онуча неба роздерлася, й на землю глянуло сонце (О. Максимчук)); умовно-наслідкові (Зумійте жити – і будете живі (І. Франко)); протиставлення, зіставлення, допуск (Бився з ворогами у самому пеклі, і кулі минали його (І. Цюпа)).

Складносурядні речення із зіставно-протиставним значенням (часом їх розділяють і не зовсім безпідставно). У реченнях із зіставним значенням йдеться про різні явища, але неконтрастні: *Росте дитина в сні, а геній – після смерті (О. Підсуха); Певно, вони чекали любовної лірики, а не цього гострого і не дуже оптимістичного пафосу! (І. Роздобудько); Слова твої шорсткі, а серце добре (Леся Українка).* У конструкціях з протиставними відношеннями поєднані частини контрастного змісту, що позначають невідповідність, певну суперечність: *Знай собі ціну, але не зазнавайся ніколи (Валерій Ананьєв); Ти станеш знаменитістю, однак ніколи не матимеш справжнього друга (Г. Рис).* Зіставно-протиставні відношення передають за допомогою сполучників *а, але, проте, однак, зате, та (але).*

Складносурядні речення з розділовим значенням передають взаємовиключення (несумісність) подій або їх чергування. Розділові відношення виражають сполучники *або, чи, а чи, то...то, не то...не то: Чи то шумлять так хвилі, чи німфа плаче вслід (О. Пахльовська).*

Складносурядні речення виражають й **приєднувальні відношення**, які найчастіше передані приєднувальним сполучником *та й*. Хоча В. Кононенко ще називає *і, та, також*, а В. Жайворонок – цілу низку сполучень, що вживаються в приєднувальному значенні (*ще й, ну й, а найбільше, а особливо* тощо). Друга частина таких конструкцій доповнює, уточнює повідомлення чи думку, висловлені в першій, за цього доповнення ніби пізніше виникає у свідомості мовця: *Добриня був добрий воєвода, та й люди вірили йому (за С. Склярєнком).* Хоча приєднування трактують ще й по-іншому: наголошують на його виразній відмінності, окремішності і від сурядного, і від підрядного зв'язку.

Складносурядні речення зі сполучниками *не тільки – а й, не тільки – але й, не лише – а й* виражають **градаційні відношення**, які акцентують або підсилюють смислову вагу однієї з сурядних частин: *Не тільки тужна пісня лилася із змученої душі матері, а й пропікали сльози гарячі сліди на її обличчі (Г. Тютюнник).*

Пояснювальне значення виражають сполучники *тобто, себто, а саме*. У таких складносурядних реченнях друга частина уточнює, розкриває зміст першої: *Крім того, він ще й слюсар-механік, тобто він вміє робити з металу все (Г. Тютюнник).*

Речення з пояснювальними відношеннями часом зараховують до синкретичних структур, бо в них друга предикативна частина конкретизує зміст першої. Тож більшість синтаксичних праць їх не виокремлює у парадигмі складносурядного речення. Так, К. Шульжук називає їх серед складнопідрядних речень.

З погляду можливості / неможливості продовження речення розрізняють складні речення відкритої і закритої структури. Перші з них можна продовжити новими предикативними одиницями, а другі продовжити неможливо.

Складносурядним реченням відкритої структури притаманні такі ознаки: потенційна необмеженість (відкритість) сурядного ряду; вираження єднальних і розділових відношень. Тож ці конструкції поділяють на дві групи – єднальні та розділові.

Єднальні складносурядні речення відкритої структури виражають два різновиди часових відношень – одночасності і часової послідовності: *А жайворонки ткали свій спів із землі до сонця, і зозуля науковувала долю (Б. Харчук); Війнув вітер, здув сніг зі схилу, і з-під нього затрепетало молоде жито (Б. Харчук).*

Серед розділових складносурядних речень відкритої структури також розрізняють два різновиди:

- речення зі значенням взаємовиключення: *Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила (Леся Україна);*
- речення зі значенням чергування: *То заблещить у небі яскраво одинока зірка, то засвітяться контури сизуватої хмари (А. Шиян).*

Складносурядні речення закритої структури поєднують тільки дві предикативні частини. Сюди зараховують зіставно-протиставні речення, а І. Вихованець – ще приєднувальні та градаційні складносурядні речення.

Література

1. Вихованець І.Р. *Граматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Весельська Г.С. *Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст.* : монографія. Житомир : Видавництво ЖДУ, 2014. 159 с.
3. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
4. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
5. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
6. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
7. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
8. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. “Складне речення є здобутком того вищого стану розвитку синтаксису, коли прості речення вже могли поєднуватись у складні, бо між ними виникали семантико-граматичні відношення і певні форми зв’язків” (М. Каранська). На основі цієї цитати зробіть висновки про особливості складного речення.

2. Ядро складносурядних речень творять речення з єднальними, зіставно-протиставними та розділовими відношеннями. Які ще речення зараховують до складносурядних?

З. М. Каранська виділяє лише протиставні складносурядні речення, оминаючи термінологічно зіставні. І. Вихованець говорить окремо про зіставні складносурядні речення і окремо про протиставні. Якої думки притримуєтесь ви? Чи є семантична різниця між зіставленням і протиставленням?

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ (ОДНОЧЛЕННОЇ) Й РОЗЧЛЕНОВАНОЇ (ДВОЧЛЕННОЇ) БУДОВИ

Поняття про складнопідрядне речення (загальна характеристика, граматична природа). Засоби зв'язку та вираження семантико-синтаксичних відношень між частинами складнопідрядних речень

Складнопідрядним називають різновид складного речення, предикативні частини якого поєднані підрядним зв'язком і в якому одна частина підпорядковується іншій. Диференційною ознакою цих речень є синтаксична нерівноправність поєднаних підрядним зв'язком частин. Порівняно із складносурядними реченнями складнопідрядні мають більше засобів зв'язку (сполучників і сполучних слів), розгалуженішу систему семантико-синтаксичних відношень. Синтаксична нерівноправність частин складнопідрядного речення виявляється в наявності в його структурі головної і підрядної частин (синтаксично залежна частина – підрядна; частина, яка підпорядковує підрядну, – головна). Головна частина семантично неспроможна, не комунікативна, незавершена. Часом, саме підрядна частина несе основне смислове навантаження: *Тих, хто добре їсть, солодко спить, швидко росте, завзято працює і зовсім ні над чим не замислюється!* (І. Роздобудько).

Зв'язок між предикативними частинами складнопідрядного речення буває:

1. - передбачуваний, за якого головна частина потребує підрядної: *Доріжка була така вузька, що зелене гілля вгорі сходилось докупи й закривало небо* (Іван Нечуй-Левицький);

- непередбачуваний, за якого форма головної частини складнопідрядного речення не прогнозує саме такий, а не інший семантико-лексичний склад підрядної частини: *Дівчата засміялись, мов голоті горішки розсипались у клуні* (Ю. Яновський).

2. - прислівний – підрядна частина залежить безпосередньо від окремого слова чи словосполучення (його називають опорним) го-

ловної частини, відповідаючи на запитання від нього й саме так вступаючи у зв'язок з усією головною частиною: *Марко ледь стримував сльози, які вже почали щипати його зелені очі (О. Максимчук);*

- неприслівний (детермінантний) – підрядна частина стосується всієї головної частини: *Це теж було цікаво, бо обіцяло несподіванку (О. Максимчук).* Цей зв'язок не передбачуваний і не обов'язковий.

Зв'язок між головною та підрядною частиною вербалізують за допомогою таких синтаксичних засобів:

- сполучники підрядності: *А ліс – росте, живе, хоч буревій із грозами шумить, гуде, клекаче (О. Ющенко);* їх поділяють на **семантичні** (виражають конкретну семантику й відповідні семантичні відношення – причинові, допустові, наслідкові, умовні: *бо, тому що, якби*); асемантичні (не мають визначеної семантики, а виражають залежність однієї частини речення від іншої: *що, коли, як*);
- сполучні слова – відносні займенники і прислівники *хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки.*

Прийоми розрізнення сполучників та сполучних слів.

1. Коли що можна замінити на займенник який, то це сполучне слово:

Пахне хлібом земля, що дала мені сонце (що можна замінити іменником земля).

2. Сполучне слово може бути логічно наголошене.

Я знаю, що ти приніс (Я знаю: ти приніс газету) Я знаю, що ти приніс (Я знаю: ти приніс).

Як – сполучник, коли приєднує підрядну частину часу, умови, порівняль-не, способу дії; у складі з'ясувальних речень як – сполучне слово.

Коли – сполучне слово у підрядних з'ясувальних і означальних, а у кон-струкціях з підрядними часу, умови коли – сполучник.

Принципи класифікації складнопідрядних речень (історія і сучасність)

У ранніх працях уважали, що складнопідрядне речення складається з нерівноправних речень, одне з яких залежне. Лише зго-

дом акцентували синтаксичну ціліність складнопідрядних речень, тому їхні компоненти – предикативні частини, а не окремі речення. Здавна за класифікації таких речень враховували позицію якої частини мови займали підрядні компоненти. Ця ідея викристалізувалася в логіко-граматичну класифікацію: підрядні частини розглядали як розгорнуті члени простого речення, тому виділяли підрядні підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні речення. Тип визначали на основі логічних питань від головної частини до підрядної. Згодом саму ідею прирівнювання підрядних частин до членів речення визнали помилковою, тому висували нові: складнопідрядні речення класифікували на основі синтаксичного зв'язку, за сполучниковими засобами. Саме аналіз останніх ліг в основу формально-граматичного поділу, недоліком якого був акцент на аналізі сполучників та сполучних слів у реченні. Дискусії навколо питань про будову та поділ складнопідрядних речень тривали (класифікації Є. Кротевича, О. Мельничука та ін.) і зрештою сприяли витворенню сучасного бачення цього речення. Сьогодні в основу класифікації складнопідрядних речень покладено структурно-семантичний принцип, за яким враховано, чого стосується підрядна частина, у яких семантико-синтаксичних відношеннях перебувають головна і підрядна частини та за допомогою яких граматичних засобів вони поєднані. За цим принципом складнопідрядні речення поділяють на такі типи: з'ясувальні, означальні і обставинні (місця, часу, умови, причини, мети, способу дії, порівняльні, допустові, наслідкові), а також супровідні.

Складнопідрядні речення нерозчленованої (одночленні) й розчленованої структури (двочленні), їхні основні ознаки

За типом зв'язку – прислівний / неprisлівний – розрізняють складнопідрядні речення нерозчленованої й розчленованої структури. Вони відрізняються певними диференційними ознаками: характером підрядного зв'язку, засобами його вираження, формальним та семантичним структуруванням, сукупністю семантико-синтаксичних відношень.

Підрядна частина в реченнях нерозчленованої структури поєднана прислівним підрядним зв'язком з опорним словом в головній. Це передбачуваний зв'язок, що зумовлено семантико-синтаксичною сполучуваністю опорного слова. У прислівних складнопідрядних реченнях опорне слово й підрядна частина здебільшого поєднані асемантичними сполучниками й сполучними словами. Ці речення виражають з'ясувальні та означальні відношення. Такі конструкції за синтаксичною організацією зближуються з простими реченнями.

Предикативні частини в складнопідрядному реченні розчленованої структури поєднані детермінантним зв'язком, тобто підрядна частина поєднана з усією головною. Він виявляє слабший і непередбачуваний характер порівняно з прислівним зв'язком. У таких реченнях звичайно вживають семантичні сполучники, що вказують на залежність підрядної частини від головної в цілому. А ще семантичні сполучники є показниками семантико-синтаксичних відношень. Названим реченням притаманна розгалужена сукупність семантико-синтаксичних відношень: часові, причинові, цільові, допустові, порівняльні тощо. Отже, детермінантні складнопідрядні речення спеціалізовані на вираженні обставинних відношень. Ці речення – найпоказовіший тип складнопідрядних речень (І. Вихованець).

Складнопідрядні означальні речення: а) власне-означальні, або присубстантивно-атрибутивні; б) займенниково-означальні

Складнопідрядні означальні речення – це синтаксичні одиниці, у яких підрядна частина виконує атрибутивну функцію та виражає ознаку предмета, що названий чи вказаний у головній частині: *Смерч, який обкрутив Марка, мчав саме туди (О. Максимчук)*. Найчастіше предикативні частини поєднані сполучними словами *що, який, де, коли* або іншими сполучними словами (*хто, чий, котрий, куди, звідки, як*) чи сполучниками (*що, щоб, як, ніби, наче* тощо). Підрядна частина таких речень не ототожнюється з функцією означення в простому реченні, бо може супроводжуватися додатковим відтінками значення (І. Чередниченко).

За граматичним характером опорного слова розрізняють власне-означальні (іменниково-означальні, присубстантивно-означальні) та займенниково-означальні. Власне-означальні – це речення, в яких підрядна частина пояснює опорне слово – іменник (або субстантивовану іншу частину мови): *Замок світився китицями розкладених поміж дерев та кущів свічок і виблискував зорями, які щасливими гірляндами звисали над вечірнім двором (М. Ткачівська); Дрібніша стала ї мірка, якою міряють і честь, і цноту, і гідність громадянську (Леся Українка).* Займенниково-означальні – це речення, в яких опорне слово є займенником: *Він був такий старий, що заледве пересував ноги (Г. Рус).*

Складнопідрядні з'ясувальні речення, їхні основні ознаки, засоби зв'язку

Складнопідрядні з'ясувальні речення – це речення, головна частина яких характеризується семантичною та структурною неповнотою, яку компенсує підрядна частина, що розкриває зміст слова чи сполучення слів у головній частині. Предикативні частини поєднані за допомогою сполучників (*що, щоб, як, мов, немов, чи*) чи сполучних слів (*хто, що, який, де, куди, звідки* тощо). Підрядна з'ясувальна відповідає на питання непрямих відмінків (П. Дудик, Л. Прокопчук).

Опорні слова в цих реченнях – дієслова, предикативні прислівники, прикметники, віддієслівні та співвідносні з дієсловами іменники. Виокремлюють семантичні групи опорних слів в цих реченнях: сприймання (*бачити, чути, помітити*), мовлення-мислення (*говорити, розповідати, думати, гадати*), повідомлення (*повідомити, нагадувати*), думки, розумової діяльності, волевиявлення, піклування тощо: *Йому здалося, що за вікном чути якийсь шум (М. Рильський); В тиші чути, як падають і котяться донизу яблука... (І. Роздобудько); І снилось, як гаряче дихають дні (А. Малишко); Цікавий знати, хто мене прийняв би! (Леся Українка).*

Окремі різновиди обставинних підрядних речень нерозчленованої будови (місця, часу, способу дії), їхні особливості

До складнопідрядних речень нерозчленованої будови зараховують і речення з підрядними міри і ступеня та способу дії (П. Дудик, Л. Прокопчук). Підрядна частина речень міри і ступеня вказує на ступінь, міру вияву ознаки, що в головній частині виражена прикметником або прислівником: *Так місячно, що хоч голки збирай* (М. Рильський).

Номенування і обшир таких речень ще обговорюють. Скажімо, виокремлюють складнопідрядні речення міри – їхній підрядний компонент визначає міру того, про що йдеться в головній частині, і відповідає на запитання скільки? наскільки? якою мірою? Сюди зараховують речення виміру зі сполучниками *скільки, наскільки, як*: речення ступеня міри зі сполучниками *що, що аж, аж*: *Кажуть, існує він стільки, як і білий світ* (М. Стельмах); *І біль – такий, що мегатонно, здавалось, вибухне в душі!* (І. Гнатюк). Наголосимо, що усі речення цієї групи мають в головній частині “пару”, корелятив *стільки, настільки, так, такий*. Якщо ж цей компонент упущений, його значення передає особливе інтонування речення: *Старається, аж лоб у росі* (О. Гончар).

М. Каранська сюди зараховує також речення зі сполучниками *чим-тим, що-то*. Міра дії або ознаки в головній частині корелює з мірою дії чи ознаки в підрядній: *Що ближче до Києва, рух на ручці більшав* (В. Підмогильний). Деякі науковці такі речення кваліфікують як складнопідрядні з ознаками нерозчленованої та розчленованої структури (П. Дудик, Л. Прокопчук). І. Вихованець складнопідрядні речення відповідності, у яких передбачено зіставлення явищ переважно в кількісному та якісному планах, а частини поєднано сполучником *що – то*, зараховує до синтаксичних утворень з детермінантними підрядними частинами: *Що уважніше роздивляємося сусідів, то настійніше замислюємось про себе самих* (В. Коротич). Насамкінець наголосимо, що в сучасній українській мові нормативний саме сполучник *що-то*, тож його й варто вживати в таких

конструкціях: *Що далі в час, то він зримиший. Що довше живеш, то його більше* (Т. Малярчук).

У реченнях способу дії підрядна частина виражає спосіб перебігу дії, названої в головному реченні, та відповідає на питання як? яким способом? У головній частині здебільшого є обставина способу дії, виражена прислівником *так*: *Більшість покупців навіть не віталися і дивилися на Марка так, немов він хоче їх ошукати* (Г. Рус); *Повітря навколо неї наелектризоване – та так, що обом чоловікам, які дивляться на неї, здається, що за мить кімната займеться полум'ям* (І. Роздобудько); *Містельфи нагойдалися у кленовому вітті так, що аж руки тремтіли й паморочилося в голові* (Г. Вдовиченко).

У реченнях з підрядними місця та часу залежна частина зазвичай стосується усієї головної. Ця закономірність порушується, якщо в останній є вказівні слова *там, туди, звідки, скрізь, усюди та тоді, відтоді, доти*: *Дафна помішує гаряче какао, облизує ложку, позираючи туди, де над міськими покрівлями, лискучими від нічного дощу, все вище й вище піднімається сонечко* (Г. Вдовиченко); *Знову подивилось туди, де майоріли вогники, вогники рибальських суден та баркасів* (В. Земляк).

Типи складнопідрядних речень розчленованої будови: часу, причини, мети, умови, допустові, наслідку, порівняльні та інші. Формальні та семантико-синтаксичні ознаки цих речень

Часові складнопідрядні речення – це конструкції, підрядні частини яких вказують на тривалість події, фази перебігу явищ, відношення одночасності або різночасності тощо. Підрядна частина поєднується сполучниками *коли, як, доки, поки, перш ніж, перед тим як, до того як, відколи, відтоді як, після того як, як тільки* тощо (І. Вихованець): *То ж Він мене зцілив, як я лежала на смертнім ложі!* (Леся Українка).

Речення часової одночасності – час дії головної частини збігається з часом дії підрядної частини, присудки обох компонентів узго-

джуються в часі й недоконаному виді: *О земле, яка ти багата, коли гомонять колоски!* (П. Перебийніс).

Речення часової послідовності – часові відношення відповідають природній послідовності явищ: *Украї стривожилась земля, коли в похід послали атом* (О. Підсуха).

Часові речення негайності – після закінчення або початку дії підрядного компонента швидко починається дія головного компонента: *Скоро лиш яка вільна хвилина, люблю майструвати* (І. Франко).

Часові речення раптовості – підрядний компонент цих речень означає несподівану дію: *Збирали пізні гречки, коли в селі несподівано з'явився Гуца* (М. Коцюбинський).

Часові речення початку: *Такого ще не було, відколи Андрій рибу ловить* (М. Коцюбинський).

Речення обмеженого часу зі сполучниками *поки, доки, допоки, заким, заки*: *Я не відпущу тебе, доки цей світ не очиститься від зла* (О. Максимчук).

Речення часової поступовості зі сполучником *в міру того*: *В міру того, як він голодніє і слабне від утоми й задухи, його думки робляться сумніші* (І. Франко).

Речення часового зіставлення зі сполучником *тоді як, зрідка – тим часом як, у той час як*: *... луги розлягалися співами соловейків, тоді як у повітрі бриніла жайворонкова пісня* (за Панасом Мирним).

Умовні складнопідрядні речення – це конструкції, де підрядна частина виражає реальну чи ірреальну умову, за якої відбувається чи могло б відбутися повідомлюване в головній частині. Їх членують на дві групи: складнопідрядні речення реальної та ірреальної умови (І. Вихованець). У структурі перших є дієслівні форми дійсного чи наказового способу або інфінітив, а других – форми умовного способу. За реальної умови вживають одиничні сполучники *якщо, коли, як, раз*, за ірреальної – *якби, коли б* або парні, коли в головній частині вжито сполучниковий елемент *то*: *Якщо узявсь іти – кінця ти доходжай* (П. Тичина); *Якби не поезії дивнії чари, убогі жили б ми, понурі, як хмари* (І. Франко). Сполучниковий елемент – це формальна ознака, що об'єднує обидва типи речень. Деякі мовознавці

речення з парними сполучниками *якщо...то, коли...то* виділяють в окремий тип, вважають що ці сполучники виражають не умовні, а зіставні відношення, зміст таких частин в реченні зіставляється (К. Шульжук). Тож щодо цих конструкції є різні погляди.

Причинові складнопідрядні речення – це речення, підрядні частини яких виражають різноманітні відтінки причинових відношень. Підрядна частина поєднується з головною сполучниками *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, унаслідок того що, оскільки* тощо: *Хочу крикнути в далечінь безкраю І когось на допомогу кликати, Бо душа моя сьогодні грає І рушає на шляхи великі... (О. Теліга); Не тобі мене клясти, бо він простив мене! (Леся Українка).*

Складнопідрядні речення мети – це конструкції, підрядні частини яких вказують на спрямованість і призначення відображуваних у головній частині подій, явищ тощо (І. Вихованець). У цих реченнях найчастіше використовують сполучники *щоб, аби, для того щоб*: *Тому він розвернувся і пішов мандрувати світами, аби допомагати знедоленим ділом чи словом (Г. Рус).*

Складнопідрядні речення місця виражають просторові відношення. Їхні підрядні частини вказують на місце дії, процесу або стану, виражених у головній частині. У цих складнопідрядних реченнях вживають лише сполучні слова з просторовою семантикою *де, куди, звідки (звідкіля, звідкіль)*: *Хилилися густі лози, звідкіль вітер віє (В. Сосюра); Повернула голову, куди дивилася Варвара (О. Максимчук).*

Допустові складнопідрядні речення – це конструкції, підрядні частини яких містять повідомлення про явища, усупереч яким відбувається повідомлюване в головній частині (І. Вихованець). Підрядна частина приєднується сполучниками *хоч, дарма що, незважаючи на те що, хай*: *Радислава посміхнулася, хоча страхи її не покинули її до кінця (Дарина Гнатко).*

Наслідкові складнопідрядні речення – це конструкції, у яких головний компонент означає те, що спричиняє наслідок, виражений підрядним компонентом (М. Каранська). Основний засіб вираження наслідкових семантико-синтаксичних відношень є сполучник *так*

що. Хоча ці відношення можуть виражати й сполучники тому, тим-то, отже, отож, тож, то, що: *Ось я рибки спіймаю, то ми знову юшки наваримо* (М. Стельмах); *Похололи вже руки, що й пучками не рушу* (Леся Українка).

Порівняльні складнопідрядні речення виражають порівняння явищ, які стосуються реальних фактів або ґрунтуються на образно-асоціативних уявленнях (І. Вихованець). Для поєднання предикативних частин використовують сполучники *як, мов, немов, ніби, нібито, буцімто, гейби* тощо: *Моєму серцю снишся ти, як морю сняться урагани* (Л. Костенко); *Похід до цирюльні, смачна їжа, теплі ванни роблять свою справу – немов казкова фея змахнула чарівною паличкою* (І. Роздобудько); *Цього дня постраждало чимало будинків, немов уночі стався землетрус* (Г. Вдовиченко); *Дим уже сповз вниз і висів над ними, наче готуючись до останніх ядучих обіймів* (О. Максимчук).

Граматично неповні порівняльні частини викликають дискусії. Сьогодні по-різному трактують поєднання порівняльного сполучника з іменником у називному відмінку. Неповними реченнями доцільно вважати такі частини, у яких пропущено присудок, співзвучний із присудком головної частини, але збережено компоненти приприсудкової залежності: *Вона тяглася до нього, як квітка до сонця* (М. Коцюбинський). Якщо в порівняльній частині немає головного члена і на його пропущення не вказує жоден з наявних членів речення, то таку порівняльну частину доцільно кваліфікувати як другорядний порівняльний член речення: *Розвіяв вітер, як солону, всіх ворогів* (Д. Павличко). Тобто в неповному порівняльному компоненті є один з головних членів або такі другорядні члени (хоч один!), що своїм значенням допомагають встановити відсутній член, бо вони значеннєво пов'язані з предикативним центром в головній частині (М. Каранська). Таке трактування дає підстави мовознавиці речення *Струшується сад, як парасолька* (Л. Костенко) трактувати як порівняльне складнопідрядне.

Складнопідрядні речення з підрядними супровідними – це конструкції, що містять додаткове повідомлення, побічне зауваже-

ння чи узагальнення висловленого в головній частині (П. Дудик, Л. Прокопчук). Особливість речень цього типу – відносна самостійність і завершеність головної частини, яка не вимагає підрядної, остання ж приєднується до головної сполучними словами *що, де, куди, звідки, коли, навіщо, чому* (К. Шульжук вказує лише *що*), що слугують синтаксичним показником несамостійності: *Дівчина цмокнула старого в щоку, після чого обернулася до бійців* (О. Гончар); *Марія не могла зрадити своєї віри, за що її не пожаліли* (Р. Іваничук). Це семантично своєрідний різновид речення, головна частина якого не потребує поширення підрядною, тому не можна поставити запитання від головної до підрядної. Така непов'язаність частин спричинює різнотрактування. Не всі мовознавці їх виділяють. Якщо виділяють – називають супровідними, або приєднувальними. Як пам'ятаємо, приєднувальні складносурядні речення зі сполучником *та й* виокремлює І. Вихованець. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська розглядають їх серед речень з ознаками нерозчленованої та розчленованої будови.

Література

1. Вихованець І.Р. *Грамматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
3. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
4. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
5. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
6. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
7. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.

8. Чередниченко І.Г. *Складнопідрядні речення в сучасній українській мові*. Чернівці : Вид-во Чернів. у-ту, 1956.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Назвіть основні відмінності складнопідрядних речень нерозчленованої і розчленованої будови.

2. Які типи речень належать до конструкцій нерозчленованої будови?

3. За якої умови складнопідрядне речення місця можна вважати реченням нерозчленованої будови?

4. Які типи речень належать до конструкцій розчленованої будови?

5. Чи однакові за типом речення?

Світиться, мов мушля на дні моря (І. Роздобудько);

Гнучка, як молода берізка, вона вміла порушити всіх і вся для наміченого діла (З. Плітас).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

Поняття про безсполучникові складні речення. Їхня граматична природа і відмінність від сполучникових

Складні безсполучникові речення сучасної української мови дослідив Сергій Дорошенко, який відзначав їхній специфічний зміст і своєрідне стилістичне забарвлення.

У багатьох випадках сполучникове складносурядне чи складнопідрядне речення можна трансформувати в безсполучникове, але не кожне безсполучникове складне речення можна перетворити на сполучникове. З огляду на неможливість таких трансформацій доцільно виділяти безсполучникові речення як окремий різновид складних речень. Хоча І. Вихованець зазначає, що у формально-синтаксичному плані безсполучникові речення варто протиставляти не зі складносурядним чи складнопідрядним, а сполучниковим загалом, та з погляду диференціації синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень безсполучникові та сполучникові складні речення можуть перетинатися, деякі безсполучникові конструкції зараховують до складносурядних і складнопідрядних речень, що визначають за типом синтаксичного зв'язку – сурядним чи підрядним. Скажімо, речення *Мовили пращури: мудрість не в словах, а в діяннях* (Р. Іванченко) дослідник кваліфікує як безсполучникове складнопідрядне речення. Речення *Застигла динамітом буйна кров, Застигли думи сиві, як зигзиці...* (І. Драч) – безсполучниковим складносурядним. Ядро безсполучникових складних речень, на думку вченого, утворюють конструкції з недиференційованим синтаксичним зв'язком між предикативними частинами. Цим реченням не характерна виразна семантико-семантична своєрідність, скажімо: *Гаї шумлять – я слухаю* (П. Тичина); *У голосі його звучала якась струна – дівчина хлинула* (А. Головка).

Традиційно ж безсполучниковим складним реченням називають конструкції, предикативні частини яких об'єднані в одне синтаксичне й семантичне ціле не сполучниками чи сполучними словами, а певною інтонацією та ритмомелодійними засобами (П. Дудик,

Л. Прокопчук). Для цих речень характерні й інші розрізнявальні ознаки: а) спільний другорядний член: *А надворі вже випогоджується, вулиці оживають* (Г. Вдовиченко); б) наявність інформаційно недостатніх (синсемантичних) слів – займенників, співвідносно-займенникових слів, що виконують вказівну (дейктичну) функцію: *Знялась така заметіль – ну, нічого ж не видно* (А. Шиян); в) семантична недовершеність однієї з частин: *Буває часто: якась мелодія нагадує давно забуте, тепле, хороше* (Р. Іваничук); г) взаємодія видочасових форм дієслів-присудків: *Ніч була розбурхана і тьмяна, Вітер грав і рвав напнуті струни* (О. Теліга).

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами, їх групи за значенням. Основні і додаткові засоби вираження цих значень

Однотипність предикативних частин безсполучникових складних речень визначає їхню синтаксичну однорідність, рівноцінність, семантичну скоординованість. Вони співвідносні з частинами складносурядних речень і можуть виражати перелічувальні (відкрита структура) або зіставно-протиставні (закрита структура) відношення.

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами – це ті, які:

- виражають одночасність перелічувальних явищ;
- виражають часову послідовність дій, явищ;
- мають значення зіставлення або протиставлення.

Одночасність дій виражають:

- перелічувальна інтонація: *Між травною купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон* (Іван Нечуй-Левицький);
- однотипність форм дієслів-присудків: *Десь обсипався портик, десь відпав маскарон...* (Г. Вдовиченко);
- спільний для всіх частин член речення: *За кілька хвилин хмари розступилися, вийшло сонце й освітило вулицю* (Г. Вдовиченко);

- повторення однакових компонентів: *Багато зір у небесах, багато хвиль у морі, багато в полі квітів, нема їм числа (В. Сосюра);*
- наявність у другій частині займенника чи прислівника, який забезпечує неповторення: *Кружляють нічні метелики навколо лампочки, од них на стінах миготять крилаті тіні (В. Земляк).*

Реченням із **часовою послідовністю** властивий сталий порядок розташування компонентів і семантико-значеннєва залежність змісту другої частини від першої: *Падає з вишень і слив листя, вітер згрібає його у віхті (М. Малиновська); Гроза поступово вищухла – тепер за вікном ледь чутно, заспокійливо шемгав лагідний дощик (Г. Вдовиченко).* Хоча в художньому дискурсі натрапляємо й на зміну порядку розташування частин: *...Вечірня вулиця виблискує різнобарвними калюжами, легкий дощик освіжив повітря, вкрив прозорим мереживом вітрини модних магазинів, загнав під дахи перехожих (І. Роздобудько).*

Складні безсполучникові речення зі **значенням зіставлення** виражають співвідношення двох схожих чи неоднакових (проте несуперечливих) явищ, подій: *Бджоли раді цвіту, люди раді літу (Нар. тв.),* а зі **значенням протиставлення** – виражають протилежні за змістом явища: *Ще сонячні промені сплять – досвітні вогні вже горять (Леся Українка).*

Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами, семантико-синтаксичні відношення в таких реченнях

Різнотипні предикативні частини безсполучникових речень семантично неоднорідні, залежать одна від одної, співвідносні з частинами складнопідрядного речення (П. Дудик, Л. Прокопчук). Ці речення мають закриту структуру й виражають такі семантико-синтаксичні відношення:

- з'ясувально-об'єктні (перша частина містить інформативно недостатні слова): *Признатись мушу: мені не до душі писання ваших учителів (Леся Українка); А каже Шептицький: не такими одночасними зривами і не великими гаслами, а що-*

денною, довголітньою муравлиною працею рухається народ вперед (С. Шевчук);

- часові (зміст і структура першої частини зумовлюють перебіг дій у другій): *Прийде година – досягне й калина (Нар. тв.);*
- умовні (перша частина містить умову, за якої відбудеться дія в другій): *Вовка боятися – у ліс не ходити (Нар. тв.);*
- причинові (друга частина містить вказівку на причину перебігу дії першої): *В душі Оксен непокоївся: весна видалася задушливою (Г. Тютюнник); Мені бридка слухняність поневоли, – я ж не рабину взяв собі за жінку (Леся Українка); На світанку середмістя здригнулося від гуркоту – обвалився балкон старовинної будівлі (Г. Вдовиченко); Ити ставало значно важче – під ногами був слизький мокрий камінь (О. Максимчук);*
- допустові (у першій частині вказано на умову, усупереч якій відбувається дія в другій): *Не вродив мак – перебудемо й так (Нар. тв.);*
- порівняльні (перша предикативна частина через порівняння розкриває зміст другої): *Подивилась ясно – заспівали скрипки (П. Тичина);*
- пояснювальні (друга частина доповнює зміст висловленого в першій): *Твоя водиця справді мов цілюща, – вона мені аж сили придала (Леся Українка);*
- наслідкові (друга предикативна частина констатує наслідок перебігу дії, про яку йдеться в першій): *І я вже не могла в палатах жити, в добрі, в догоді, – я пішла за ним (Леся Українка); На порозі їхнього під'їзду не було жодного сліду – сьогодні вони перші протопчуть стежину від дверей до дороги (О. Максимчук);*
- приєднувальні (головний компонент – це самостійне повідомлення, а інший доповнює зміст першого, виражаючи додаткове зауваження із значенням пояснення, оцінки або наслідку): *Вони притулились одне до одного, на якусь мить стало навіть трішки лячно (О. Максимчук).*

Зазначимо, що в синтаксичних працях можна натрапити на дещо інші класифікації цих речень, що засвідчує багатовимірність охоплених ними семантико-синтаксичних відношень.

Література

1. Вихованець І.Р. *Грамматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дорошенко С.І. *Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові*. Харків, 1980.
3. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
4. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
5. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
6. Слиньк І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
7. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
8. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2004. 408 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яким реченням і за якими параметрами протиставляють безсполучникові?

2. М. Каранська зазначає, що в складному реченні чітко увиразнено логічний зв'язок, а в безсполучниковому зв'язок багатогранний відтінками – єднальними, часовими, пояснювальними тощо, – нерозчленована єдність цих відтінків, їхній пучок і творять суть відношень між компонентами речень. То як можна визначити суть безсполучникового зв'язку?

3. Назвіть типи безсполучникових речень.

4. І. Вихованець виділяє безсполучникові складносурядні (*Застигла динамітом буйна кров, Застигли думи сиві, як зигзиці...* (І. Драч)), безсполучникові складнопідрядні речення (*Мовили пращури: мудрість не в словах, а в діяннях* (Р. Іванченко)) і безсполучникові складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами (*Зрубали яблуню стару в саду, Її дочку я бачу молоду* (Д. Павличко)). На якій підставі здійснено такий поділ? Зіставте з поглядом, викладеним вище.

СКЛАДНІ БАГАТОКОМПОНЕНТНІ РЕЧЕННЯ

Поняття складного багатоконпонентного речення

Двокомпонентні складні речення називають елементарним (І. Вихованець). Нерідко елементарні складні речення об'єднано в неелементарні складні структури, або **складні багатоконпонентні речення** – це синтаксичні конструкції, утворені з трьох і більше компонентів. Їх ще називають ускладненим складним реченням (М. Каранська). У такому реченні можуть поєднуватися різні типи синтаксичного зв'язку. Virізняльною ознакою таких речень є не лише кількість компонентів, а й багатство семантико-синтаксичних відношень, здатність об'єднувати в одне речення великі структури, кожна з яких може містити кілька предикативних одиниць.

Типи складних багатоконпонентних речень: складносурядні багатоконпонентні речення; складнопідрядні з кількома підрядними: однорідною і неоднорідною супідрядністю, послідовною підрядністю, мішаного типу; складні багатоконпонентні речення з сурядністю і підрядністю; безсполучникові багатоконпонентні речення. Структурно-семантичні особливості сполучниково-безсполучникових складних синтаксичних конструкцій

Багатоконпонентні складні речення неоднорідні за будовою й змістовими характеристиками. Розрізняють такі їхні види:

- 1) багатоконпонентні складносурядні речення – це одиниці, предикативні частини яких поєднані сполучниками сурядності. Серед них розрізняють речення, частини яких поєднані однотипно, тобто тими самими сполучниками, і вимовляються однаковою інтонацією (*Он красуються в траві ромашки, а там синіють запізнілі дзвіночки, а он горять, наче живі вогники, пелюстки гвоздички (А. Шиян)*) та поєднані різнотипно, тобто різними сурядними сполучниками (*Чорний морок ще панував на землі, а на небі якісь шалені вітри вже розганяли в усі боки кошлатий дим, і прозорі хвилі світанку*

котилися з глибини всесвіту, як океанські вали (П. Загребельний));

2) складнопідрядні багатокomпонентні речення – це одиниці, поєднані сполучниками підрядності. Серед них розрізняють:

- конструкції з **послідовною підрядністю**, за якої кожна частина залежить послідовно від одна від одної: *Здається, що йдеш по чомусь живому, що дихає і вібрує під ногами (І. Роздобудько); Він знав, що, хай би там як склалася доля кожної людини, десь глибоко в душі кожен потребував розуміння, любові, світла і тепла (Г. Рис);*
- конструкції з **однорідною супідрядністю**, у яких дві й більше частини пояснюють одне слово, словосполучення чи головну частину загалом, характеризуються однорідною залежністю (відповідають на одне запитання, відносяться одна до одної як однорідні члени речення): *Дивилася у вікно й бачила, як пишнішало надворі, як з гір сунула важка хмара, заступала небо, затуляла сонце (М. Чабанівський); Однак, коли йому виповнилося сім і сусідарибалка запропонував йому вийти разом з ним у море, все змінилося (Г. Рис); Було лише чути, як чухається пес і як високо в повітрі дзижчить муха (Г. Вдовиченко); Не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає (І. Роздобудько);*
- конструкції з **неоднорідною підрядністю**, у яких підрядні частини стосуються одного слова, словосполучення чи всієї головної частини, але відповідають на різні запитання або ж стосуються різних слів чи словосполучень: *Бруно дбає про те, аби там було прибрано, нагадує людям, що час навести лад у себе над головою (Г. Вдовиченко);*
- конструкції зі **змішаним підрядним зв'язком** між предкативними частинами: *Проходячи мимо горобини, що стояла поміж вільх і беріз, у захистку їхнього рясного віття, не можна було втриматися від того, щоб не погля-*

нути на її радісну поставу, що виражала щирі-щирісіньку втіху... (Є. Гуцало).

- 3) безсполучникові багатокomпонентні речення – це одиниці, у яких три і більше предикативні частини об'єднано в єдине структурне і семантичне ціле інтонацією. Серед них розрізняють:
- безсполучникові утворення з однорідною безсполучниковістю, тобто з однотипними частинами: *А обабіч буяють оази садів, танцює Європа, лунають вальси і танго, снують машини, вигадуються чудеса техніки, пташки в'ють гнізда, виростають дерева, народжуються діти, письменники пишуть свої твори (І. Роздобудько); Зашаруділи крилами дракони, тривожно загомоніли діти, закрутили дзьобами білі гави (О. Максимчук); Передсвітанковий ліс – темний, як вхід до печери, дерева стоять мов примари, ворушать довгими руками, розлогі кущі хапають за волосся, на обличчі лишається павутиння (І. Роздобудько);*
 - утворення з неоднорідною безсполучниковістю, тобто з різнотипними частинами: *І пригадалось йому дитинство: над водами хиляться лози, лелека пливе в висоті (М. Рильський).*
- 4) Складні багатокomпонентні речення з різними видами зв'язку – це складні синтаксичні конструкції, предикативні частини яких за значенням та характером семантико-синтаксичних відношень групуються у реченні в складніші одиниці – блоки. Тож є два рівні членування цих складних конструкцій: на першому, вищому, виділяють об'єднання частин – блоки, на другому, нижчому, предикативні частини всередині кожного блоку.

Ці речення можна згрупувати у такі типи:

- *Вечір блискає зеленими зірками з далеких високостей, а туман понад землею стелиться такий білий та мутний, наче то піниться тепле й пахуче свіжоздоєне молоко (Є. Гуцало); Моя жона не про-*

стого коліна, та все ж вона сама те добре тямить, яке належить місце їй при тій, хто всіх матрон переважає родом (Леся Українка); Часом хтось із слухачів піднімає очі вгору, але не помічає крихітної дівчинки з крильцями, що відсвічують на сонці тонким павутинням (Г. Вдовиченко); Своїм достатком я Йому служила, і всій Його громаді помагала, щоб міг Він мати скрізь собі притулок, щоб голоду і холоду не знав, щоб мав гурток прихильників коло себе, мандруючи між людом непривітним (Леся Українка) – сурядний зв'язок між блоками і підрядним у блоках (блоці);

- Хай нам'ятає: хто готує себе лише на те, щоб впрягтися до плуга, завжди матиме погоничів! (О. Теліга); Хтось нав'язав йому цю крамольну думку про те, що дужі руки, міцні щелепи і м'язи – це ще не все: задля того, аби стати людиною, має бути всередині одна мала “дрібничка” (І. Роздобудько); Можливо, лише тепер, коли в світі наростає коричнево-червоне цунамі, вона зрозуміла слова батька, сказані в Тарнові, і тепер переказує їх на свій лад: якщо всі bastiони впадуть, єдиним, що лишиться, буде слово і дух (І. Роздобудько); Можливо, тут Леся Українка по-іншому трошки думає – вона хоче нас скандалізувати, щоб допомогти нам зрозуміти, що та кров Христова – це є символ максимальної любові, яку ти можеш дістати тільки тоді, коли сам віддаси (С. Шевчук); І вона не помиляється у своєму максималізмі: життя – це не роки, відведені на їжу і побут, за які віддаються на відкуп душа і слово! (І. Роздобудько) – безсполучниковий зв'язок між блоками і підрядним у блоці;

- Сонце уже зійшло, але його не було видно із-за темного луку; небо освітілося ясно й погоже, і луг теж посвітлішав і причепурився (Гр. Тютюнник) – безсполучниковий зв'язок між блоками і сурядним у блоці;

- Мати мала в руці пучечок лісових квітів і зробила вигляд, що зустріла сина випадково, проте Микола здогадувався, що зустріч з її боку обдумана і що зараз почнеться розмова, до якої він не приготувався і якої уникнути тепер буде неможливо (В. Гжицький); Відтак, коли Миколай повернувся додому, його годі було впізнати:

доки його однолітки спостерігали за козами, що паслися на зелених горбах, або ж пробували порахувати, скільки оливок виросло того року на кожному з дерев, Миколая цікавило лише море (Г. Рус); Неправди я казати тобі не хочу, а правду перемовчати не здолаю: так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду, як тільки ти мені того не заборониш (Леся Українка) – безсполучниковий чи сурядний зв'язок між блоками і змішаним у середині їх.

Література

1. Вихованець І.Р. *Грамматика української мови. Синтаксис* : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Дудик П.С., Прокопчук Л.В. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Академія, 2010. 384 с.
3. Загнітко А. *Український синтаксис: теоретико-прикладний аспект*. Донецьк, 2009. 137 с.
4. Каранська М.У. *Синтаксис сучасної української літературної мови* : навч. посібник. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
5. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. *Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання*. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
6. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І.К. Білодіда. Київ : Вища школа, 1972. 516 с.
7. Шульжук К.Ф. *Синтаксис української мови* : підручник. Київ : Видавничий центр "Академія", 2004. 408 с.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Яка відмінність між складним реченням і складним багатокомпонентним?
2. Як поділяють складані багатокомпонентні речення?
3. Назвіть різновиди складнопідрядних багатокомпонентних речень та їхні особливості.
4. Відшукайте в тексті речення:
 - складне трикомпонентне речення з сурядним зв'язком між блоками і підрядним у блоці;

- складне чотирикомпонентне речення з сурядним зв'язком між блоками і підрядним у блоці;

- складне трикомпонентне речення з безсполучниковим зв'язком між блоками і підрядним у блоці.

Відшукайте узгоджені та неузгодженні означення.

Проаналізуйте вираження присудка в тексті.

Відшукайте в тексті прикладки. Вкажіть спосіб їх вираження.

Відшукайте в тексті вставлені конструкції, уточнювальні члени, однорідні члени, відокремлені члени. Прокоментуйте розділові знаки. Вкажіть спосіб їх вираження.

Журнал виходив до березня 1920-го, лише після більшовицької зачистки культурного простору через, – як пояснено в останньому випуску, – “непереможні труднощі в справі здобуття дозволу на друк і папір” припинивши своє існування. Місто не лише позбавили столичного маєстату, але й цілеспрямовано придушували тут всі українські культурні ініціативи, витоптували паростки, що промкнулися в сприятливому уенерівському підсонні.

Утім для неокласиків Київ завжди залишався осередком давньої високої культури, Александрією, Херсонесом, Баальбеком (усі ці порівняння використані в поезії Зерова та інших неокласиків), символом мистецького розквіту, спадкоємцем еллінського світу. Перенесення столиці на схід, до Харкова, сприймалося як наруга, реваншистська помста переможців. Проте історичні аналогії упевнювали, що урядовий декрет лише змінює юридичний статус, але ні за яких обставин не позбавляє водночас традиції, ґрунту, всього того, що в античності називали генієм місця. Знаменитий сонет Зерова “Київ з лівого берега” починається скаргою, констатацією необлічимих втрат. Прекрасне місто “на синіх горах” занурене чи не в летаргічний сон, йому залишилися хіба гіркі спогади про колишню велич, бо торжествує “молодший” і вдатніший суперник (В. Агеєва).

Підготуйте інформацію про М. Зерова, використавши складні багатокомпонентні речення різних типів.

Електронне навчальне видання

Анна Огар

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА СИНТАКСИС

Курс лекцій

**Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

Редактор

Ірина Невмержицька

Технічний редактор

Лужецька Ольга

Коректор

Артимко Ірина

Здано до набору 22.06.2023 р. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 5,25. Зам. 56.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 5140
від 01.07.2016 р.). 82100, Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, к. 31.